

JAPAN GEZIEN DOOR NEDERLANDERS

1854 – 1878

**Beelden en interpretaties van een
niet westerse cultuur**

**een tijd waarin alles veranderde
en veel hetzelfde bleef**

Begeleider: Dr. Frank Inklaar

Dr. Pieter R.D. Stokvis

Examinator: Prof. Dr. Leo H.M. Wessels

Student: Gatze van der Wal

JAPAN SEEN BY DUTCHMEN

1854 – 1878

**Images and interpretation of
a not western culture**

**a period in which everything changed
and much remained the same**

Open Universiteit Heerlen

Scriptie voor de

Diplomalijn: algemene cultuurwetenschappen

Wetenschapsgebied: cultuurgeschiedenis

**Onderzoeksgebied: beelden en interpretaties van
niet westerse culturen**

Japan gezien door Nederlanders

1854 – 1878

Begeleider: Dr. Frank Inklaar

Dr. Pieter R.D. Stokvis

Examinator: Prof. Dr. Leo H.M. Wessels

Een tijd waarin alles veranderde

En veel hetzelfde bleef

Gatze van der Wal

Henrick de Keijserstraat 8 -3

1073TH – Amsterdam

E-mailadres: g.wal64@upcmail.nl

Telefoon: 020 6625993

06 22 445 104

Studentnummer: 833 745 893

Inhoud

Inleiding	6
Doelstelling	9
Chronologische afbakening	11
Opzet	12
 I Van 1854 tot 1871: artsen in Nederlandse dienst in Japan en Nederlandse artsen in Japanse dienst	 13
 1 1813-1829: de eerste westerse arts in Japan, P.F. von Siebold,	
Arts en spion in dienst van de Koning	14
 2 1854 – 1863: Jhr. Dr. Pompe van Meerdervoort,	
De marinearts die mocht blijven	15
Over het huwelijk in Japan	16
Vier en twintig toonbeelden van respect voor de ouders	18
 3 1866 – 1879: Dr. K.W.Gratama	
Feesten en nieuwsgierige Japanners	21
Verblijf in Edo met een tempel als behuizing	25
Geduld, geduld, met veel geduld komt alles in Japan terecht	28
Groot politiek nieuws	32
Zittend op een paard in Garibaldikostuum	34
Japanners zijn goed in plannen maken	41

II Van 1872-1878: Nederlandse watermannen in Japanse dienst

4 1872-1876: I. A. Lindo, Ingenieur tweede klasse

Nog even geduldig wachten	44
Waterpassend van Tokio naar Sekiado	52
Op weg naar Niigata	64
Een zee van verveling	72
Perikelen rond de contractsverlenging	79
Aanstormend Japans Nationalisme	81

5 1873-1878: G.A. Escher, Waterstaatingenieur

Geen Japans huis want die zijn alleen rez de chaussée	85
Een theeceremonie	90

Conclusie	94
------------------	----

Bronnen en literatuur	98
------------------------------	----

Inleiding

Welk beeld geven Nederlandse ooggetuigen van de Japanse samenleving tussen de jaren 1854 en 1878. In die jaren waren deze Nederlanders getuigen van verandering van een maatschappij die zijn weerga niet kent in de geschiedenis. De keizer had modernisering bevolen en vol van trouw aan hun keizer als zij waren, trachtten de Japanners zijn verordening tot modernisering op te volgen.

Met de komst op 8 juli 1853 van een Amerikaans eskader van vier stoomschepen, onder bevel van commodore (schout-bij-nacht) M.C.Perry in de baai van Edo, na 1868 Tokio genoemd, was voor het eerst met succes een bres geslagen in het vier eeuwen oude Japanse isolationisme. Het Amerikaanse vlagvertoon, vooral de zwarte stoomschepen met hun dreigende rookpluimen en de saluutschoten waarmee Perry zijn komst aankondigde, zouden de aanzet vormen tot de spectaculaire ommekeer. In de jaren daarna voltrokken zich op politiek en economisch gebied in Japan de volgende veranderingen : openstelling van het land voor de wereldeconomie, de val van de *Tokugawa-dynastie*, die de voorgaande vier eeuwen als *shogun* over het land geregeerd hadden, en de restauratie van het keizerlijk gezag, dat onder het *Tokugawa-regiem* op de achtergrond was gedrongen.

Dit proces ging gepaard met grote binnenlandse onrust en toenemende dreiging van inmenging in de binnenlandse zaken. door de westerse mogendheden. In 1867 besteeg de zestienjarige *Mutsuhito* de troon, daarna keizer *Meiji* genoemd, gevolgd door de proclamatie van herstel van het keizerlijk bewind in januari 1868. Vanaf die tijd werd onder leiding van de keizer het Japanse staatsgebouw in vliegende vaart, maar niet zonder slag of stoot, van af de basis opnieuw opgebouwd.

De Japanse maatschappij deed voor de dagelijkse gang van zaken een beroep op *confucianisme* en *shintoïsme*. Voor geboorte en dood waren de *boeddhistische rituelen* onontkoombaar, daar gingen, uiteraard alleen de *boeddhistische* priesters over. Overigens was het religieuze besef van de Japanner niet van dien aard dat één religie de boventoon voerde. Religie was en is voor een Japanner een verzekering om gelukkig te worden of in ieder geval, niet ongelukkig, waar dan nog wel enig verschil tussen zit.

De Japanse levensbeschouwing was volkomen wezensvreemd aan westerse levensbeschouwing en contact tussen en vermenging van beiden sferen zorgde voor een stortvloed aan verbazing, ergernis en lachlust bij de westerse waarnemers.

Het *confucianisme* geïmporteerd uit China, en door *Tokugawa* al snel tot staatsgodsdienst uitgeroepen, legt de nadruk op een harmonische verhouding tussen onderdaan en vorst. In Japan betekende dat: absolute gehoorzaamheid. Niet alleen tussen vorst en onderdaan, maar op elke plek in de samenleving waar sprake was van een hiërarchische verhouding.

Nadat *Tokugawa Ieyasu* de slag bij *Shekigahara* in 1600 gewonnen had, riep hij zich in 1603 uit tot *shogun*, keizerlijke opperbevelhebber, in een verenigd Japan. Voor die tijd heersten er tweehonderd drie en zeventig *daimio's* over hun *daimiaten* als leenheren van de keizer. De keizer behield, als directe afstammeling van de zonnegodin *Amaterasu*, zijn ceremoniële functie. Voor de *shogun* was het *confucianisme* de ideale gelegenheid om zijn *daimio's* te wijzen op hun plicht tot absolute gehoorzaamheid. De *daimio's* en de *samurai* die tot zijn hofhouding behoorden, verwachtten trouwens hetzelfde van hun ondergeschikten in de *daimiaten*. Evenals het clanhoofd van zijn clan, de pater familias van de familie, de man van zijn vrouw, het oudste kind van de jongere kinderen. Het werd een op strikte hiërarchie geconstrueerde maatschappij. De westerlingen zouden er nog veel mee te stellen krijgen. In Japanse ogen waren zij: *yatoi* wat een afkorting is van het bureaucratische: *oyatoi gaikokujin*. Wat zoveel wil zeggen als: vreemdelingen in overheidsdienst. Het sterk hiërarchische ambtenarenapparaat was ingedeeld in treden en boven de *yatoi* waren nog veel treden met steeds hogere ambtenaren.

De beschrijvingen van de weldaden van de westerse beschaving door de enkele Japanner die, als waarnemer voor de Japanse regering, in westerse landen was geweest, en de dwang van diezelfde westerse landen, deed de laatste *shogun Yoshinobu Tokugawa* besluiten afstand te doen van het *shogunaat*. De laatste *shogun* begreep zeer wel dat er aan modernisering niet te ontkomen viel maar dat hij niet de aangewezen persoon was om daar leiding aan te geven. In 1868 brak , na de *Edoperiode* van de *shoguns*, de *Meijiperiode* aan. De keizer verhuisde van Kioto naar Edo dat voortaan Tokio zal worden genoemd. *Meiji* betekent verlichte tijd, en voor de keizer, de zestienjarige *Mutsuhito*, was dit: modernisering van Japan en wel op zijn, keizerlijk bevel.

De vraag is natuurlijk of de Japanner van 1868 enig idee had van wat de keizer voor ogen had. En of diezelfde Japanner in staat was om zijn eeuwenoude gewoonten en gebruiken zomaar over boord te zetten. Daar was initiatief voor nodig en dat was datgene dat hem, in ieder geval de laatste vier eeuwen, ontzegd was. Hij was een slaafse volger van gewoonten en gebruiken en deed wat hem opgedragen werd. Wat deed hij met het bevel tot modernisering? Hij voegde wat hem aangereikt werd toe aan wat hij al had. Hij had al een kimono en als het modern was om een borstrok en een lange jaegeronderbroek daaronder te dragen, dan was dat geen probleem. En als de borstrok en onderboek onder zijn kimono uit kwamen dan was dat juist mooi, kon iedereen hoe modern hij was; enig pragmatisme was hem niet vreemd.

De modernisering op bevel bracht een hoop verwarring met zich mee en niet in de laatste plaats bij de Nederlandse artsen en de waterbouwkundig ingenieurs die in Japan werkten. Zij deelden hun perspectieven op de Japans maatschappij in diverse vormen aan het thuisfront mede. Ieder vanuit zijn eigen gezichtspunt en ieder begrensd door zijn eigen horizon. In dit onderzoek worden de bevindingen van de Nederlanders die van 1854 tot 1878 in Japan waren, en die daar over geschreven hebben, getoetst aan publicaties over die tijd. Zo zal het mogelijk zijn, verklaring van stereotypen en vooroordelen te zoeken in het waarnemingproces.

Om maar zo goed mogelijk bij het westen in de pas te lopen rekruteerden de Japanners tussen 1866 en 1912, dus tijdens de *Meijiperiode*, ongeveer tweeduizend buitenlandse deskundigen voor de staatsdienst. Duitsland, Engeland, Frankrijk en de Verenigde Staten onderhielden nauwe diplomatieke betrekkingen met Japan en hun onderdanen waren dan ook goed vertegenwoordigd.

De piek van werving van buitenlandse deskundigen lag omstreeks 1870. Na 1880 toonden de Japanse autoriteiten zich behoedzamer in het aantrekken van buitenlandse deskundigen. In de daarop volgende jaren nam hun aantal af en werd hun werk overgenomen door Japanse deskundigen. Met Nederlandse medici had de Japanse overheid al veel ervaring opgedaan. De eerste was Ph.F. Von Siebold. Opvolgers waren: O. Mohnike en Pompe van Meerdervoort. Deze werd weer opgevolgd door A.F. Bauduin en na hem K.W. Gratama.¹ In het verloop van de tekst wordt hier nog uitvoerig op in gegaan.

Het werk aan de rivieren, waarvoor de waterbouwkundigen waren aangeworven, was voor een groot deel bedoeld om het transport over water te verbeteren. Na de aanleg van de eerste

¹ L.Blussé e.a., *Bewogen betrekkingen: 400 jaar Nederland-Japan* (Hilversum 2000) 114

spoorlijn, in 1872, tussen Tokio en Yokohama, werd er voorrang verleend aan de verdere opbouw van het spoorwegnet. De keizer zag er de grote voordelen van evenals de Japanse bevolking. Tot op de dag van vandaag maken zij er uitbundig gebruik van. De aanleg van spoorwegen was geheel in handen van Engelse ingenieurs. Van de diensten van Nederlanders werd steeds minder gebruik gemaakt. De Nederlandse internationale geldingsdrang was onmiskenbaar op zijn retour.

Na 1880 verschoof het accent van technici naar academici. Nu waren vooral Duitse juristen zeer gewild om de regering te adviseren hoe het land door wetgeving te ordenen. In 1889 kreeg Japan een grondwet. De grondwet, het privaatrecht en het strafrecht waren geënt op de Duitse wetgeving. Weliswaar is er ook enige Nederlandse wetgeving vertaald in het Japans in 1842. Dat waren wat artikelen uit het wetboek van burgerlijke rechtsvordering. Helaas hadden de Japanse vertalers van de Nederlandse juridische terminologie niet veel begrepen.

Doelstelling

Het onderzoek, waarvan deze scriptie het resultaat is, past in de huidige belangstelling voor beelden, die de Nederlanders hadden van vreemde culturen. Wat waren hun indrukken van Japan in de laatste jaren van het *shogunaat* en de eerste jaren van de daarop volgende *Meiji-periode*? Hoe was hun interpretatie van de dagelijkse gang van zaken in een cultuur waar zij zich van te voren al een beeld gevormd hadden. Een interpretatie die berustte op een handvol publicaties, gebaseerd op ervaring van Japangangers die de route al eerder hadden afgelegd; vaak van rijk plaatwerk voorzien, in vele talen vertaald en in heel Europa gretig gelezen.

Waar onderzoek naar gedaan is, zijn de bijdragen van de marinearts Pompe van Meerdervoort, die er op gericht zijn om de kennis van het Japanse Keizerrijk en de bevolking in Nederland te verspreiden of te vermeerderen. Deze publicaties vormen een voortzetting van eerdere geschriften zoals van Caron, Montanus en Kaempfer.² De correspondentie van de marinearts Gratama aan zijn broer en de correspondentie van de waterbouwkundige ingenieurs Lindo en Escher zijn van een andere orde. Die verblijden het thuisfront met mededelingen

² Deze auteurs worden uitvoerig behandeld in: P. Rietbergen, *Japan verwoord, Nihon door Nederlandse ogen, 1600-1799*. (Amsterdam 2003)

waarvan het eerste doel is om familie in het vaderland op de hoogte te houden van wat er gebeurt. Zij schrijven over: de dagelijkse omgangsvormen, de Japanse leerlingen, de welig tierende bureaucratie, het klimaat, de keuken, landschap, rivieren en de Japanse tegenspelers, die de bakens zetten waarbinnen het bescheiden Nederlandse avontuur zich voltrok. Uiteindelijk was de positie van de Nederlanders stevig ingekapseld in de Japanse bureaucratie en daar hadden ze zich maar naar te richten.

Was het doel van Pompe en eerdere schrijvers het vermeerderen van kennis, de briefschrijvende waterbouwkundigen hadden die bedoeling volstrekt niet. Zij deelden uit eerste hand en onbekommerd mee wat zij ervoeren, maar wel gedoseerd zodat het thuisfront niet nodeloos ongerust raakt want het waren woelige tijden waarin zij verzeild geraakt waren. Veel kritiek valt er bij Gratama niet op te bespeuren hoewel hij zijn ergernis over de Japanse bureaucratie bij tijd en wijle niet voor zich kan houden. Lindo is veel impulsiever en spuit onbekommerd zijn kritiek op en zelfs zijn afschuif van de Japanners.

Er is al eerder wetenschappelijk onderzoek verricht naar beschrijvingen die Nederlanders, gaven over Japan. Deze eerdere studies beperken zich tot de periode van 1600 tot 1799. De beschrijvingen, van deze Nederlanders hadden publicatie tot doel, en zij lieten hun fantasie vaak de vrije loop.³

Dit onderzoek is gericht op Nederlanders, die constateerden en opschreven zonder de bedoeling tot publicatie, afgezien van Pompe. Hoe de perceptie was van de publicaties van de oudere schrijvers, van voor 1800, is door Rietbergen uitvoerig beschreven. Hoe de lezers, in dit geval de familie van de onderzochte briefschrijvers, de beelden die zij aangereikt kregen uit de brieven in hun eigen denkbeelden vertaalden, is niet bekend.

Deze scriptie dicht de lacune in het wetenschappelijk onderzoek door beelden en interpretaties te toetsen aan hedendaagse wetenschappelijke publicaties over de tijd waarin artsen en waterbouwkundigen in Japan verbleven. Zodat de discrepantie die bestond tussen de opgeschreven interpretaties en wat er in Japan werkelijk aan de hand was duidelijk aan het licht komt. Het procrustusbed waarop de briefschrijvers de Japanse cultuur dwongen wordt goed zichtbaar. Tevens wordt onderzocht hoe de Japanse maatschappij, verknocht als ze was aan traditie, reageerde op de door de keizer bevolen modernisering. Het belang van het

³In: P. Rietbergen, *Japan verwoord*.

onderzoek is gelegen in deze facetten. Dat tevens de geschiedenis van Japan ter sprake komt is inherent aan opzet en doel van de scriptie.

Chronologisch afbakening

Deze scriptie concentreert zich op de periode van 1854 tot 1878. Gedurende deze jaren deden de als geschiedschrijver optredende marinearts Pompe van Meerdervoort, zo goed als de brieven-schrijvers Gratama, Lindo en Escher mededelingen aan het thuisfront.

Het was een fascinerende tijd. Het *shogunaat* had met harde hand geregeerd van 1603 tot 1868. Dan legt de laatste *shogun*, nog steeds een *Tokugawa*, zijn functie neer en draagt deze over aan de zestienjarige keizer. De laatste *shogun* had begrepen dat de modernisering niet meer te stoppen was en dat hij niet de aangewezen persoon was om daar mee te beginnen. Daarvoor was iemand nodig met meer gezag, en dat was de keizer *Mitsuhito* die zestien jaar oud was en een groot voorstander van modernisering. En Japanners twijfelden niet aan zijn verordeningen, tenslotte raadpleegde hij voor ieder besluit zijn voorouder *Amaterasu Omikami*, de zonnegodin, en wie zou dan nog een opdracht van de keizer in twijfel durven trekken. Hij verhuisde van Kioto (hoofdstad) naar Edo, dat voortaan Tokio (ooststad) genoemd werd. Edo (poort van de rivier de Eh) was de verblijfplaats van *shoguns* geweest en traditioneel het centrum van de macht. Op die plaats wilde de keizer zijn regering vestigen.

Maar zonder slag of stoot ging de overdracht van de macht niet. De clans van de *samurai* die hun macht, die zij onder het bewind van de *shogun* nog hadden behouden, moesten afstaan deden dat niet allemaal vrijwillig. Er waren opstanden waarbij westerlingen, die de schuld kregen van de veranderingen, vermoord werden. Gratama werd op zijn wandelingen vergezeld van een uitgebreide lijfwacht van *samurai*. Maar ook rondom zijn behuizing was een detachement *samurai* gelegerd.

In de tijd van Lindo en Escher, dus ongeveer vier jaar na het aantreden van de keizer waren de gemoederen al zover bedaard dat het redelijk rustig was in Japan. Echter, reizen was nog steeds alleen mogelijk met een reispas en bewaking. Hoewel Japan nu een eenheidsstaat was, waren er veel sporen van de oude wijze van regeren overgebleven. De Nederlanders berichtten daar uitvoerig over. Toen Escher in 1878 vertrok is het met de invloed van de Nederlanders

afgelopen. Zij werden geheel verdrongen door andere nationaliteiten die een betere relatie onderhielden met de Japanse regering dan de Nederlanders. Nederland had geen enkele belangstelling meer voor Japan.

Opzet

In het licht van het voorgaande is deze scriptie als volgt opgebouwd. In deze inleiding is de lezer geïnformeerd over Japan in het betreffende tijdperk voor zover nodig om te begrijpen met welke problemen de Nederlanders in Japan te kampen hadden. Het is een perspectief op roerige tijden waarin alles veranderde en veel hetzelfde bleef.

Na de inleiding valt de scriptie in twee delen uiteen. In Deel I deelt de lezer de ervaringen van Johannes L. C. Pompe van Meerdervoort en Koenraad W. Gratama. Waren de ervaringen van de eerste bedoeld als uiteenzettingen over Japan, de tweede schreef zijn acht en zeventig brieven aan zijn broer Jan als middel om contact te onderhouden met het thuisland. In tegenstelling tot Pompe die zijn boeken in Nederland schreef, met de bedoeling om die uit te geven, berichtte Gratama rechtstreeks uit Japan. Hij filterde zijn berichten om het thuisfront niet te zeer te verontrusten. Gratama vertrok in 1871 weer naar Nederland.

In Deel II wordt hij, waar het de correspondentie betreft, direct opgevolgd door de waterbouwkundige ingenieurs Isaac Anne Lindo en George Arnold Escher die respectievelijk in 1872 en 1873 in Japan arriveerden. In zeven hoofdstukken, en vanuit honderd vijftig brieven wordt het perspectief geanalyseerd dat beide briefschrijvers tussen 1872 en 1878 op Japan hadden.

Zowel Deel I als Deel II geven een beeld van de Japanse maatschappij gerekend vanaf 1854. Van veertien jaar vóór de modernisering zoals die in 1868 in gang werd gezet, als tot vijf jaar daarna. Het zijn beelden van de periode van betrekkelijke rust tijdens het *Shogunaat* en verwarring, tijdens *de Meiji-periode*, als op keizerlijk bevel zijn droom van modernisering verwezenlijkt wordt. Voor de Japanners was het een nachtmerrie

VAN 1854 TOT 1871
ARTSEN IN NEDERLANDSE DIENST IN JAPAN
EN
NEDERLANDSE ARTSEN IN JAPANESE DIENST

P.F. von Siebold in dienst van de NHM en

J.L.C. Pompe van Meerdervoort en K.W. Gratama in dienst van de Japanse regering

1

1813 – 1829: De eerste westerse arts in Japan: P.F. von Siebold**Arts en spion in dienst van de koning**

Het eerste Nederlandse handelscontact was dat van het zeilschip “De Liefde” dat in 1600 in Kiusiu strandde. Het was het enige overgebleven schip van een vloot van vijf schepen, die in 1598 uit Rotterdam vertrokken was. In 1609 richtte de VOC een factorij op in Hirado waar Jacques Specx het eerste opperhoofd werd. Toen Hirado door de Japanners gesloten werd kreeg de VOC in 1636, een onderkomen op Deshima. Dit was een kunstmatig eiland dat met een brug verbonden was met Nagasaki. De Portugezen waren niet langer welkom, hun werd de toegang tot Deshima geweigerd. De VOC was wel welkom. Dat kwam omdat deze volstrekt geen geloofsijver aan de dag legde, in tegenstelling tot de Portugezen.

Deshima-Nagasaki bleef tot 1854 de enige buitenlandse factorij in Japan, maar toen was de VOC allang failliet. Alle vroegere VOC werkzaamheden vielen nu onder Koninklijk gezag.

Op uitnodiging van de gouverneur-generaal in Nederlands-Indië baron Van der Capelle, en in dienst van het Nederlands-Indisch leger, vertrok arts Philip F. Von Siebold naar Japan waar hij in 1823 aankwam. Door het vertrouwen dat hij als medicus verwierf, werd het hem toegestaan om in Nagasaki min of meer regulier onderwijs te geven en waar mogelijk de geneeskunde te praktiseren. De regering van de *shogun*, de *bakufu*, kreeg zoveel vertrouwen in hem dat hij in Osaka en Edo mocht lesgeven. Dat was de bedoeling van zijn broodheren, vertrouwen winnen, rondreizen en zoveel mogelijk inlichtingen verzamelen over Japan, economische spionage.

De Japanners werden wantrouwig van zijn wel erg grote nieuwsgierigheid over land en volk en zetten hem in 1829 het land uit. Spionage was in Japan wel bekend. De maatschappij steunde op elkaar in de gaten houden. Indien er iemand gevonden werd die, door twijfel aan het regiem dit in diskrediet zou kunnen brengen, dan werd hij zonder pardon verklikt. Ongetwijfeld wekte de nieuwsgierigheid van Von Siebold het wantrouwen van de Japanners.⁴ In 1859 mocht hij terugkomen maar hij vertrok weer in 1862.

⁴ Dankzij leerlingen en patiënten was hij instaat een grote verzameling aan te leggen op het gebied van volkenkunde en natuurlijke historie. Bij terugkeer richtte hij een museum in. In: J. Blussé, *Bewogen betrekkingen*, 113

Deshima sloot in 1859. Het was alleen maar een verliesfactor en het werd slechts aangehouden uit het oogpunt van internationale prestige.

Na het optreden van commodore (schout-bij-nacht) Matthew C. Perry in 1853, waarbij Amerika zich met dreigement van oorlogsschepen toegang verschaftte tot Japan, stelde de *bakufu* Japan in 1854 open voor vreemdelingen, zij het met grote beperkingen. Op aandringen van Janus Henricus Donker Curtius, die als ‘Nederlandsche Kommissaris in Japan’ gestationeerd was op Deshima stuurde de Nederlandse regering in 1854 en 1857 achtereenvolgens twee marinedetachementen met als specifieke taak te Nagasaki een opleiding in de krijgswetenschappen op te zetten en een basis te leggen voor de Japanse marine. Toen het detachement in 1859 vertrok liet de *shogunale* regering weten geen prijs meer te stellen op aflossing.

2

1854 – 1863: Jhr. Dr. J.L.C. Pompe van Meerdervoort,

De marinearts die mocht blijven

Met het marine detachement was meegekomen Jhr. Dr. Johannes Lijdius Cataharinus Pompe van Meerdervoort, officier van gezondheid van het tweede marine detachement. Pompe gaf les in medische en aanverwante onderwerpen en stichtte het eerste moderne ziekenhuis van Japan. Toen het detachement, door de *bakufu*, te kennen werd gegeven dat op verdere aanwezigheid geen prijs gesteld werd moest het naar Nederland terugkeren. Alleen Pompe werd verzocht te blijven en zijn werk voort te zetten. Terug in Nederland schreef hij ‘*Vijf jaren in Japan*’ dat hij een ‘*Bijdrage tot de kennis van het Japanse Rijk*’ noemde.

Over de Japanners schrijft hij: ‘Het Japansche volk is bij uitnemendheid praktisch, toepassing en geene bespiegeling, daar komt het bij hen op aan. De schoonste en wegslependste theorieën hebben bij hen weinig waarde wanneer er geen praktisch nut uit te trekken is; deze rigting wordt het kind reeds van zijne vroegste jeugd ingeprint. Het gevolg van deze rigting is zeer heilzaam voor het rijk; een ieder begrijpt dat hij wat doen, wat produceren moet; hoog of laag, rijk of arm, onverschillig wie het zij; die niet werkt is buiten aanzien.’⁵ Hoe Pompe hier zelf

⁵ J.L.C. Pompe van Meerdervoort, *Vijf jaren in Japan. (1857-1863). Bijdragen tot de kennis van het Japansche keizerrijk en zijne bevolking.* (Leiden 1867) Dl. 1, 198

over dacht schreef hij niet maar hij merkte wel op dat deze wijze van opvoeding voor het rijk zeer heilzaam is waaruit te concluderen valt dat hij er niet bepaald afwijzend tegenover stond. Over de huwelijksgewoonten weidt Pompe uit, met verbazing en vaak zelfs met instemming. ‘Ook bij het aangaan van een huwelijk is de Japanner bij uitnemendheid praktisch; meer dan bij ons dikwerf het geval is, is hij doordrongen van het groote gewigt van dien stap, zich eene levensgezellin te kiezen waarmede hij lief en leed moet delen, beschouwt hij als hoogst belangrijk voor geheel zijn leven; hij filosofeert daarover minder, maar vergeet geen enkele eventualiteit te beoordelen welke in het huwelijk kan voorkomen’. ⁶

Door zijn werkzaamheden als arts kwam hij alleen in aanraking met de hogere klassen. Japan kende een strikt hiërarchische indeling. Aan de top stond de adel, ingedeeld in hogere adel en lagere adel. Het waren zo genaamde *samurai* die tot 1876 gerechtigd waren tot het dragen van de twee zwaarden.⁷ De hogere adel leverde de beleidsbepalers maar daar kwam Pompe slechts zeer zelden en alleen voor zeer belangrijke zaken mee in contact. Zij lieten hun heiligheid liever niet bezoedelen door contact met een niet-Japanner. De lagere adel waren de uitvoerders en met hen hield Pompe, voor de lopende zaken, contact. Met de andere klassen, boeren, handwerkslieden en kooplui was contact niet mogelijk, als hij dat al gewild zou hebben, omdat dat door de *bakufu* verboden was. Hiërarchisch onderscheid is nog steeds van kracht in Japan zoals blijkt uit een recent krantenartikel. Iets betwijfelen of betwisten hoort daar niet bij. Men is bang om uit de groep gestoten te worden, een eeuwenoud strafmiddel dat nog steeds wordt gebruikt.⁸

⁶ Pompe van Meerdervoort, *Vijf jaren in Japan*, 202

⁷ R.J. Hesselink, *Twee spiegels op Cambang, een portret van de Japanners in de negentiende eeuw naar Nederlandse ooggetuigenverslagen* (Utrecht 1984) 18-19. De twee sabels die zij in het openbaar altijd bij zich droegen waren middel en symbool van hun autoriteit. Iedere burger die niet het vereiste respect betoonde liep het risico zonder meer te worden neer gemaaid. Dit was het privilege van snijden en doorlopen (*kirisute gomen*) dat aan de *samurai* was voorbehouden. Overigens probeerde hij ook zo zijn nieuwe zwaard uit Dit recht om over leven en dood van brutale, en ook niet brutale, medeburgers te beschikken isoleerde de *samurai* in hoge mate van de rest van de bevolking, wat nog versterkt werd door de speciale *samuraimoraal*, de *bushido*, waarin zij werden opgevoed. *Bushido* is de weg van de krijgsman, tot het einde toe doorvechten of zichzelf in opdracht van de heer of de *shogun* te executeren, het *seppuku*.

⁸ Hans van der Lugt, *Mare* 14 mei(2009)8. Is Japan in de war?

Over het huwelijk In Japan

Pompe deed waarnemingen over hoe een huwelijk tot stand kwam.

‘Zowel in de heersende krijgersfamilies, *samurai* als bij de adel kenden de toekomstige echtgenoten elkaar niet voor het huwelijk. Zodra eenmaal tot een huwelijk besloten was, gaven de ouders van de jongeman aan een *nakodo* [huwelijksmakelaar] de opdracht een geschikt, dat wil zeggen uit dezelfde sociale klasse en met alle vereiste garanties voor haar eerbaarheid, meisje te vinden. Als dit meisje dan gevonden was en de goedkeuring van de ouders had gekregen, legde de *nakodo* het zo aan dat de toekomstige echtgenoot bij een feest of tijdens een wandeling zijn verloofde kon zien: hij had dan de mogelijkheid haar te weigeren als zij hem om de een of andere reden niet beviel.’⁹ Dit gebeurde natuurlijk nooit want daarmee zou de jongeman het beoordelingsvermogen, en daarmee de autoriteit, van zijn ouders of van de *oya-kata*, dit is de baas van de familie, betwist hebben. Dat was ongekend voor een Japanner. Als Pompe meende dat er voor de jongeman iets te overwegen was dan was dat volkomen fout gedacht. En in deze tijd is daar niet veel verandering in gekomen.¹⁰

Over het lief en leed delen voor geheel zijn leven schrijft Pompe het volgende: ‘De beschaafde en welopgevoede Japanner vordert in de eerste plaats bij het aangaan van het huwelijk wederzijdse achting, welke den man gegeven wordt indien hij een nuttig lid van de maatschappij is. Hij moet zelve werken en arbeiden tot onderhoud van zijn gezin onverschillig hoe groot zijn eigen vermogen ook moge zijn, dan zal elke Japansche vrouw hem achten. De vrouw moet zijn zachtzinnig en onbesproken van gedrag. De Japanner verlangt zich (wat de Engelsen noemen) een ‘Home’ te vormen, hij wenscht eene vrouw die waardiglijk zijne huishouding bestuurt, die oekonomisch te werk gaat, over alles haar oog laat gaan en tevens een liefderijke moeder zal zijn voor zijn te verwachten kinderen. En wat geeft nu die Japansche man voor zulke hoge eisen terug? Bijna niets, tenminste volgens ons standpunt geoordeeld; hij houdt zich op zekeren afstand, blijft heer en meester in huis, laat zich door zijne vrouw bedienen, geeft meer liefkozingen aan zijne kinderen dan aan zijne echtgenote en maakt zijne vrouw vele malen, ja zeer dikwerf ongelukkig, zelfs diep beklagenswaardig, door zijne uitspatting.’¹¹

⁹ L.Frédéric, *Het dagelijks leven in Japan (1868-1912)*(Baarn 1990) 116

¹⁰ Een jongen vertelde me:”Er wordt constant tegen je gezegd wat je wel en niet moet doen. Hans van der Lugt,*Mare* 14 mei(2009)8

¹¹ Pompe van Meerdervoort, *Vijf jaren in Japan*, 198-199

Het huwelijk was slechts een middel om de familienaam voort te zetten. Als het meisje zorgvuldig onder de spreekwoordelijke loep genomen werd, dan was dat om er van overtuigd te zijn dat het een deugdzaam meisje was, dat zich niet met personen ingelaten had die niet van haar stand waren. Vandaar ook dat het onderzoek van de *nakado* enige maanden duurde, dan wist de familie zeker dat ze een geschikte huwelijkskandidaat was. Veel veranderd is er niet zoals blijkt uit een volgend bericht van Karel van Wolferen. ‘Een niet-Japanse kennis werd mij ooit door zijn vriendin gevraagd haar een paar maanden niet op te zoeken omdat de doopceel van haar zuster werd gelicht in verband met een te arrangeren huwelijk en de huwelijkskandidaat aan de *Todai* was afgestudeerd.’¹² Niets, en dus niets mocht aan zo’n geweldige vangst in de weg staan.’¹³

Het huwelijk was alleen een productiefactor. Als de jongeman aan zijn voortplantingsplicht had voldaan was hij verder vrij te doen wat hij wilde. Mocht het zo zijn dat de man de vrouw, na gedane arbeid, liever niet meer in huis had, dan was de echtscheiding een eenvoudige zaak. Hij stuurde haar gewoon het huis uit. De vrouw pakte wat privéspullen bij elkaar en ging dan weer terug naar haar familie. De zorg voor de kinderen kon moeiteloos aan een huishoudster over gelaten worden.¹⁴

Dertig jaar na Pompe schrijft H.S.M. van Wickevoort Crommelin: ‘Zodra een knaap den mannelijke leeftijd bereikt heeft, zoeken zijn ouders voor hem een vrouw; liefde komt daarbij zelden of nooit in ’t spel.’¹⁵

Een gewezen hoogleraar aan de Japanse universiteit verklaarde dat hij in 18 jaren maar van één huwelijk van liefde had gehoord. Dit was van jongelui die in Amerika waren opgevoed en die dus de zaak zelve in handen namen, tot groot schandaal van al hunne vrienden en verwanten

Vier en twintig toonbeelden van respect voor de ouders

Pompe trekt van leer tegen de prostitutie in Japan. Hij vertelt ons een droevig verhaal waarin hijzelf een belangrijke rol speelt.¹⁶ Het gaat over een zeventienjarig beeldschoon meisje dat

¹² Todai is de Universiteit van Tokyo en staat in de hiërarchie van universiteiten bovenaan. Afstuderen aan de Todai is een garantie op een hoge functie in de regering of bij een groot concern.

¹³ K.G. van Wolferen, *Japan, de onzichtbare drijfveren van een wereldmacht* (Amsterdam 1989) 119

¹⁴ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 118

¹⁵ H.S.M. van Wickevoort Crommelin, *Een herlevend volk. Schets van de Japanners en hun land*. (Haarlem, 1895) 39

het ongeluk had haar moeder te verliezen terwijl haar vader aan een ongeneeslijke oogziekte leed waardoor het gezin tot grote armoede verviel. Zijn vrouw en hij waren behandeld door een Japanse geneesheer, die er duidelijk niet veel van terecht had gebracht en dus werd Pompe geconsulteerd. Hij kon niet veel meer dan constateren dat de man blind was. Voor het onderhoud van het gezin was men nu aangewezen op de verdiensten van de dochter terwijl, behalve, de Japanse geneesheer ook nog een grafsteen voor het graf van het stoffelijk overschot van de moeder nog betaald moest worden. Dat kon de dochter uit haar arbeid niet betalen en zij meldde zich bij een prostitutiehuis waarna zij, met het verdiende geld, de openstaande rekeningen kon voldoen en zelfs een grafsteen voor het graf van haar moeder kon kopen. Pompe bleef de familie bezoeken en vond de vader in stille wanhoop. Alles had hij in stilte gedragen maar om zijn dochter nu in de prostitutie te zien dat viel hem zwaar en dus verzocht hij om hem te laten sterven. Pompe kocht het meisje vrij en genoot van de overstelpende dankbaarheid van zowel vader als dochter.

Dit verhaal komt echter uit de *Vierentwintig toonbeelden van respect voor de ouders*, een verzameling Chinese legendes, waarin curieuze daden van deugdzaamheid wordt beschreven. De geschiedenis werd door Pompe opgepakt en naverteld. Zichzelf kende hij de heldenrol toe. De legendes gaan over trouw en ontrouw en worden regelmatig in één adem genoemd met respect voor de ouders, een waarde die centraal staat in het Chinees *confucianisme* dat de Japanse adel lang geleden importeerde om zijn macht te schragen. De verhalen zijn, naar westerse begrippen, volslagen absurd. De mooiste is wel die van een zeventigjarige man die zich in babykleden stak en over de vloer kroop, om zijn negentigjarige ouders te doen geloven dat zij toch niet zo heel oud konden zijn.¹⁷

Afgezien van het feit dat Pompe zich het verhaal toegeëigend heeft, vertelt hij feitelijkheden die nooit zo gebeurd kunnen zijn. Een bezoek aan een Japanner door een vreemdeling, ook al zou het aan een patiënt geweest zijn, was door de *bakufu* verboden.

In de tijd dat Pompe in Japan verbleef, was het begraven in een graf ongebruikelijk.

Gewoonlijk werd het lichaam van de overledene op een ver afgelegen plek begraven en werd het graf niet aangegeven zodat het gemakkelijk vergeten kon worden. Elders, bij voorkeur in

¹⁶ Pompe van Meerdervoort, *Vijf jaren in Japan*, DI II, 25-233

¹⁷ Hall Chamberlain, *Things Japanese* (Tuttle 1971)151

de tuin van een tempel, werd dan een kleine gedenkstèle opgericht. Een gewoon houten bord met een opschrift en op dit schijngraf werd dan de geest van de overledene vereerd.¹⁸

Prostitutie werd niet als ontrend gezien in Japan. Een prostitué was een vrouw met een beroep net als andere werkende vrouwen en meer niet. Zij had beslist geen slechte reputatie en afhankelijk van haar rang en capaciteiten kon ze zelfs een eervolle plaats in de maatschappij innemen 'Het gebeurde wel dat een meisje uit een eerbare, maar arme familie, prostitué werd om genoeg geld te verdienen om haar oudere broer in staat te stellen om zijn studie voort te zetten. Het meisje werd bewonderd voor het feit dat zij voor haar broer wilde werken.'¹⁹ Graag ook refereren de Japanners aan een keizer Anlok Simo die tijdens een burgeroorlog vluchtte voor zijn vijanden en daarna armoede en gebrek leed. Een groot aantal van tot zijn gevolg behorende vrouwen besloot om hun gunsten te verkopen en aldus de keizer te onderhouden.²⁰

Pompe constateert: 'De Japanner zelf beschouwt het ongebonden geslachtsverkeer niet als kwaad, veel minder als zondig, het woord ontucht is daar dus ook niet juist, men moet daaraan in Japan eene geheel andere betekenis geven dan in Europa'.²¹

En dat is natuurlijk juist. Wat voor Pompe een gruwel was, was voor de Japanners de meest gewone zaak van de wereld, zij hadden geen enkele moeite met prostitutie. Zoals uit dit voorbeeld blijkt zijn de observaties van Pompe een mengelmoes van wat hij in de realiteit ervoer en van wat hij gelezen had. Hij mengde die handig door elkaar en schreef het op als zijn eigen ervaring.

Pompe vertrok in 1863 naar Nederland. De Japanse regering zocht een opvolger voor Pompe en verzocht de Nederlandse Handelmaatschappij te bemiddelen bij het vinden van een arts die voor de Japanse regering een hospitaal in Nagasaki moest opzetten en lessen geven in medische wetenschappen. In 1858 werd Albertus Johannes, (Albert) Bauduin (1829-1890) benoemd tot agent van de Nederlandse Handelmaatschappij in Japan. Zijn broer Antonius Franciscus, (Toon) Bauduin (1820-1885), was militair arts en dus is het niet vreemd dat Albert het gouvernement overhaalde om zijn broer Toon naar Japan te halen. Toon bleef tot 1870 in

¹⁸ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 138

¹⁹ Ibidem, 130

²⁰ A.J.J. de Wolff, *Herinneringen uit Japan* (Brussel 1890) 19-23

²¹ Pompe van Meerdervoort, *Vijf jaren in Japan*, 84

Japan. Hij werkte aan de oprichting van een hospitaal in Nagasaki en tot 1868 aan een militair hospitaal in Osaka. Van 1868 tot 1870 werkte hij in Tokio. Hij heeft een rol gespeeld in de verspreiding van de westerse medische wetenschap in Japan en in de stichting van het Uenopark te Tokyo waar een buste aan hem herinnert.²² Door een vergissing heeft men echter de kop van Albert op de sokkel gezet.²³ Een Japanner zou zeggen “*shikata ga nái*” wat zoveel betekent als: wat kun je er aan doen, ’t is nu eenmaal zo. Van Albert noch van Toon zijn de brieven die zij schreven gepubliceerd. Uit de nalatenschap zijn zes fotoalbums tevoorschijn gekomen en wat losse foto’s.²⁴

Omdat Toon naar Tokio vertrok zocht de Japanse regering een opvolger in Osaka en dat werd: Dr. Koenraad Wolter Gratama.

3

1866 – 1871: Dr. K. W. Gratama

Feesten en nieuwsgierige Japanners

Dr. Koenraad Wolter Gratama promoveerde in 1865 in de natuurwetenschappen zowel als in de geneeskunde. Door bemiddeling van de NHM werd hij door de Japanse regering aangesteld om als geneesheer werkzaam te zijn en tevens om onderwijs te geven in de natuurkunde, theoretische en praktische scheikunde, pharmacologie, aard- en mineraalkunde en plantenkunde.²⁵ Waarschijnlijk heeft Dr. A. F. Bauduin (Toon), die in 1862 naar Japan was getrokken als opvolger van Jhr. Dr. J. L. C. Pompe van Meerdervoort, hem voorgedragen. Ze hebben elkaar goed gekend want Gratama had in Utrecht nog onder Toon gewerkt. Alles moet vrij snel gegaan zijn en Gratama heeft niet lang geaarzeld, hij hield van reizen en ging er financieel goed op vooruit. Voorjaar 1866 kwam hij aan te Nagasaki waar hij door de broeders Bauduin al werd opgewacht. In Nagasaki gaf hij onderwijs in de voorbereidende en eigentijdse

²² Het Uenopark ligt midden in Tokyo, er is een museum, een dierentuin en vooral beroemd om de meer dan 1000 kersenbomen. De bloei hiervan (*hanami*) doet de Japanners eenmaal per jaar, in grote groepen naar het park gaan. Het werd geopend in 1873, dus drie jaar na het vertrek van Toon. Bron: Wikipedia

²³ L. Blussé e.a., *Bewogen betrekkingen: 400 jaar Nederland-Japan* (Hilversum 2000) 187

²⁴ A.J.J. de Wolff, *Herinneringen uit Japan*, 37

²⁵ K.W. Gratama, *Leraar onder de Japanners – brieven van Dr.K.W.Gratama betreffende zijn verblijf in Japan, 1866-1871*. Ingeleid en geannoteerd door H. Beukers. (Amsterdam 1987) 15

geneeskunde en oefende een praktijk in de geneeskunde uit. Het was Europeanen verboden bij Japanners aan huis te komen dus hield hij consult waar hij veel dankbetuigingen aan over hield. In december 1866 kwam het bericht van de Japanse regering dat de school voor natuur- en scheikunde overgeplaatst zou worden naar Edo, het huidige Tokio. Begin 1867 vertrok Gratama met een aantal leerlingen, in het bezit van een nieuw contract voor drie jaar.

De eerste correspondentie van Gratama uit Japan komt van Nagasaki. Op dinsdag 17 april schrijft hij 'Bauduin komt mij halen om te wandelen. Wij doen eene heerlijke wandeling in eene vallei buiten Nagasaki. Het is poppenfeest, zoodat er geene les is.'²⁶ Gratama zou nog vaak geconfronteerd worden met feesten. Frédéric meldt hierover: 'tenslotte waren de volwassenen (...) nog erg gesteld op ontspanning en amusement. De Japanners zijn altijd een buitengewoon vrolijk volk geweest, zelfs in tegenspoed, en elk vrij moment is hun welkom geweest.'²⁷ De kinderen vermaakten zich het meest tijdens de festiviteiten, want ouders die zich steeds minder bij rites betrokken voelden, lieten de plechtigheden met een min of meer godsdienstig karakter en die volgens de traditie bij maanden of seizoenen hoorden, graag over aan de jongens en meisjes. Het waren grote feesten en een ervan was, dat van de derde dag van de derde maan (*hinamatsuri* GW) het poppenfeest.²⁸ De jonge meisjes nodigden hun vriendinnetjes op de 'thee' die door hen werd geserveerd voor een uitgestalde reeks poppen. Deze waren op een met een rood laken bekleed podium gezet en stelden de keizer en de keizerin met hun hof en muzikanten voor. Zo zorgden de kinderen vaak via hun spelletjes voor het voortbestaan van sommige feesten en rituelen waarin hun ouders nauwelijks meer geloofden, maar die zij nog wel in acht bleven nemen tot groot genoegen van het nageslacht. Op woensdag 18 april maakte Gratama verder kennis met de Japanners. 's Morgens versier ik mijn kamer met voorwerpen uit de Toko van Van Zameren, zoodat zij er wat gezelliger begint uit te zien. Gedurig komen troepen Japansche vrouwen en kinderen, en ook enkele mannen door mijne ramen gluren²⁹'. Het was de onbekommerde nieuwsgierigheid van de Japanners waarmee hij geconfronteerd werd en zeker toen hij zijn kamer versierd had want zoals

²⁶ K.W.Gratama, *Leraar onder de Japanner*, 54

²⁷ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 199

²⁸ In Japan was toen nog de jaarindeling via de maankalender van krachten. Deze werd begin 1873, in opdracht van de keizer, vervangen door de universele kalender wat op groot verzet van de boeren stuitte omdat dit hun gewoonten totaal in de war gooide.

²⁹ Op een prent van Katsushika Hokusai zien we hetzelfde. Inwoners van Edo die VOC dienaren bekijken die in een herberg zijn geïnterneerd. In: P. Rietbergen, *Japan verwoord*, 256

Frédéric opmerkt: ‘De huizen waren zelden versierd en de vertrekken, zelfs in de woningen in de steden, waren meestal kaal gelaten, zoals de gewoonte het wilde.’³⁰

Ook kwamen er keizerlijke leerlingen op bezoek die, zo schrijft hij, weinig verstaan en in het geheel niet of slecht Nederlands spraken.³¹

Uit het dagh-register van Japan ten Comptoire Nangasaky, Anno 1815 blijkt al dat het Nederlands van de tolken door de meeste leidinggevendenden van de factorij op Deshima, als nauwelijks begrijpelijke kromtaal werd beschouwd.³² Het beroep van tolk werd uitgeoefend door de lagere *samurai*, het waren ambtenaren van de *bakufu*, en het beroep was erfelijk. De consequentie hiervan was dat de tolken hun kennis van het Nederlands niet toetsten aan de taal van de Nederlanders maar aan wat zij onder elkaar spraken. Elkaar konden zij uitstekend verstaan als zij Nederlands spraken, echter voor een Nederlander was het volstrekt onverstaanbaar.³³ Gratama scheen hierover niet echt verbaasd te zijn. Hij vond de keizerlijke leerlingen wel aardig, bovendien zullen de bitterkoekjes, de sigaren, de likeur en de champagne, die de leerlingen meebrachten, veel goed gemaakt hebben.

Als Gratama weer aan zijn broer Jan schrijft, beantwoordt hij een vraag, die zijn broer gesteld had in een voorafgaande brief. Hij schrijft problemen te hebben met de Japanners, en dat terwijl hij er net een maand is. ‘Dit wil niet zeggen, dat ik reeds in mijne wijze van denken en handelen een Japanner ben geworden, hieraan mankeert nog zeer veel; over het geheel genomen zijn zij mij niet medegevallen. Ik begrijp niet waarom sommige schrijvers het volk zo in de hoogte steken.’

En iets verderop schrijft hij ‘Zij hebben enige overeenkomst met de Chinezen van wie zij hunne beschaving hebben ontleend, alleen zijn zij minder arbeidzaam, dan deze. Wij hebben hier de gelegenheid de beide natiën met elkander te vergelijken; er wonen hier ongeveer een duizendtal van dat verachtelijke volk.’³⁴

Ongetwijfeld had Gratama een of meer boeken met beschrijvingen over Japan en de Japanners gelezen en zich, alvorens naar Japan te vertrekken, een mening gevormd over hoe Japan is en hoe de Japanners zijn. Het scheen dat het beeld dat hij zich gevormd had niet direct overeenkwam met wat hij om zich heen constateerde.

³⁰ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 79

³¹ K.W.Gratama, *Leraar onder Japanners*, 54

³² R.J.H. Hesselink, *Twee spiegels op Cambang*, 64

³³ Y. Fukuzawa, *De poorten gaan open: autobiografie* (Amsterdam 1983) 97-101

³⁴ K.W.Gratama, *Leraar onder de Japanners*, 59

Het was toch niet alles kommer en kwel want in de brief van 13 mei schrijft hij aan zijn broer: ‘Het leven bevalt mij hier bijzonder goed; van de warmte heb ik geen last, integendeel het klimaat is alleraangenaamst’.

In september 1866 werd Dr. A.F. Bauduin naar Edo ontboden omdat de *shogun* ziek was. Gratama zag de reis van Bauduin als een buitenkansje, tenslotte was het zonder toestemming van de regering verboden om buiten de toegewezen woonplaats te komen, en stelde Bauduin voor om hem te vergezellen. Echter, toen zij beiden in Edo aankwamen bleek de *shogun*, die hersenvliesontsteking had, reeds overleden te zijn. Gratama doet verder verslag aan zijn broer Jan in de brief van 16 oktober 1866. ‘Na 8 dagen in Edo geweest te zijn, gingen wij naar Yokohama. Hier wonen eene menigte Europeanen, zoodat men zich op sommige plaatsen in Europa waant.’ Verder merkte hij op dat het hem zeer goed beviel en dat hij zich zeer geamuseerd had. Dat Bauduin en Gratama verzocht werd om naar Yokohama te gaan had de volgende reden.

Door de rampzalige rijsttoogsten in 1865, 1866 en 1867 was de rijstprijz zodanig gestegen dat de stadsbewoner nauwelijks nog rijst kon kopen.³⁵ De Japanse regering verzocht de Europeanen naar Yokohama te verhuizen waar zij de veiligheid, door de aanwezigheid van veel Japanse en Engelse militairen, kon waarborgen.³⁶ De Japanners legden ten behoeve van de Europeanen een brede weg aan langs de baai van Edo, die begaanbaar was voor paardenkoetsjes.³⁷ Japan werkte hard aan internationale erkenning als volwaardige natie. Er werden Europese gebouwen neergezet. Voor de Japanners moet het wel heel vreemd geweest zijn, die Griekse frontons, koepeltjes met voorgevels met rondboogvensters, gekanteelde muren, Moorse sierboogjes te zien op duiken waar een paar jaar tevoren nog slechts houten huisjes stonden.³⁸ In korte tijd was het van vissersdorp een Europese stad geworden.

³⁵ De prijsstijging was deels te wijten aan het feit dat de belasting op rijst nu in geld betaald moest worden, in plaats van in rijst, slechte organisatie van de voorraadschuren en vanwege de restrictie op de handel tussen de verschillende districten. De inwoners van een stad of dorp waren afhankelijk van wat aangeleverd werd, zelf mochten zij stad of dorp niet verlaten.

³⁶ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 181

³⁷ A.J.J. de Wolff, *Herinneringen*, 31

³⁸ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 219

Verblijf in Edo met een tempel als behuizing

Begin 1867 voerde de Japanse regering het besluit uit dat eerder genomen was en verplaatste de school voor natuur- en scheikunde naar Edo.³⁹ Gratama logeerde in Edo bij de legatie maar het was nog steeds erg onrustig en daarom werd hij ondergebracht in een tempel.⁴⁰ ‘Het huis wordt dag en nacht bewaakt door soldaten, die zoowel op ons het toezigt houden, als op de bevolking rond de legatie. ‘s Nachts zijn er 72 soldaten, die voor de helft de wacht houden. De legatie is eene Japansche tempel met eene nieuw gebouwde Europeesche vleugel. (...) Op enkele uitzonderingen na is het hier vrij comfortabel, en het eten en drinken, zoals overal in Japan, uitstekend’.⁴¹

Niet alleen de bevolking stond vijandig tegenover de westerlingen of barbaren zoals zij genoemd werden maar ook de *samurai*, de krijgerskaste die de invloed van het westen als een bedreiging voor zijn status, en daarmee voor zijn manier van leven zag. De dreiging van geweld tegenover de barbaren was buiten Yokohama nog buitengewoon groot. Zo werd het gebouw van de Amerikaanse legatie, in 1863, in brand gestoken. De legaties die in de hoofdstad Edo resideerden werden dan ook ondergebracht in plaatsen die voor de Japanse overheid goed te beschermen waren. De Engelse legatie werd ondergebracht in de Toozen-tempel, de Amerikaanse legatie in de Zenpuku-tempel en de Nederlandse legatie in de Chyoo-tempel. Deze tempels lagen wat buiten Edo en waren goed te bewaken, in ieder geval waren ze van steen en dus wat moeilijker in brand te steken.⁴²

De Japanners hadden Gratama beloofd een school en een huis voor hem te bouwen. Hij wachtte af totdat de school gereed zou zijn. Zijn huis zou in ieder geval binnen twee maanden klaar zijn en verder verveelde hij zich. ‘Wij dooden den tijd met werken (ik studeer Japansch) en het maken van enorme wandelingen te voet of te paard.’⁴³ Het zal zo ontspannen niet geweest zijn. In de brief van 7 april schrijft hij dat hij geëscorteerd wordt door minstens zes Japanners. Negen dagen later vraagt hij in een brief om acht boeken die alle te maken hebben

³⁹Nadat het *shogunaat* opgeheven werd en plaats maakte voor de *Meijj regering*, in 1868, werd Edo omgedoopt in Tokio

⁴⁰In november 1864 werden er nog twee Britse officieren vermoord tijdens een wandeling over de Tokaido(hoofdweg tussen Edo en Osaka) *De bakufu* trad hard op en onthoofdde de dader. In: A.J.J. de Wolff, *Herinneringen*, 31

⁴¹K.W. Gratama, *Leraar onder Japanners*, 70

⁴²A.J. J. de Wolff, *Herinneringen*, 199-201

⁴³K.W. Gratama, *Leraar onder Japanners*, 71

met een studie Japans of een studie Chinees. Tevens een niet geringe hoeveelheid potten en blikken met eetwaar, bij elkaar ongeveer 100 stuks, en een flinke hoeveelheid vlees.

Hoewel hij duidelijk te kennen gaf dat het overal in Japan uitstekend van eten en drinken was bestelde hij nog maar een stevige aanvulling en spoelde alles weg met een bestelling van 129 flessen verschillende soorten wijn en 64 flessen met een flink hoger alcoholgehalte.⁴⁴ En om degene die dit alles moest voorschieten gerust te stellen schrijft hij 'Dr. Bauduin vertrekt in het midden der volgende maand naar Holland. Hij heeft hier in dien tijd een tamelijk fortuin gemaakt.'⁴⁵

In Edo was een onderwijsinstituut voor Europese wetenschappen. Dit instituut werd Gratama door de Japanse autoriteit toegewezen om te wonen en les te geven. Zoals blijkt uit de brief van 9 juni, is hij er best tevreden mee. Om de school heen was een grote houten omheining gebouwd en 15 Japanse soldaten hielden de wacht. Een deel van hen vergezelde hem als hij ging wandelen of uit rijden, maar dat was in een eerdere situatie ook al zo.⁴⁶

Gratama had in april een plan ingeleverd voor een laboratorium op de plaats die hem aangewezen was. Dit plan werd drie maanden bediscussieerd en eindelijk goedgekeurd, maar men verzocht hem wel een nieuw plan te maken en het gebouw op een andere plaats te laten oprichten. De zaak was dus precies even ver als drie maanden daarvoor. 'Enfin, de Japanners moeten weten wat zij doen, maar in Europa zoude men eene dergelijke handelswijze zeer onverstandig vinden'⁴⁷

Ten tijde van het *shogunaat*, regeerde de *bakufu*. Dit ambtenarenapparaat was geheel afkomstig uit de klasse van de *samurai*. Een functie in de *bakufu* werd verkregen door vererving. Dat hield in dat het volstrekt niet gezegd was dat een in een bestuursfunctie aangestelde zoon uit een *samurairaifamilie* ook de kennis en de geschiktheid had om een bestuursfunctie te vervullen. Dit alles zou nog niet tot dramatische gevolgen geleid hebben indien een ondergeschikte ambtenaar de bestuurder, beleefd doch dringend, erop attent had kunnen maken dat met een wat afgezwakte beslissing bijvoorbeeld, de plannen van Gratama toch zouden kunnen doorgaan.

⁴⁴ K.W. Gratama, *Leraar onder de Japanners*, 71

⁴⁵ Ibidem, 74

⁴⁶ Ibidem, 75

⁴⁷ Ibidem, 80

Maar nu komt het probleem; de ambtenaar zou een dergelijk gedachte nooit in zijn hoofd krijgen en mocht dat eventueel wel gebeuren dan zou hij het van zijn levensdagen niet aan de bestuurder hebben durven zeggen. Want: 'buitengewone disciplineren en conformering van de Japanner wordt in stand gehouden door een systematisch bijgebracht gedrag van onderdanigheid. Het kneden van het karakter, bedoeld om trouw door onderdanigheid te cultiveren, domineert de Japanse opvoedkundige methoden en is manifest in veel aspecten van het volwassen leven. (...) Iedere nieuwe generatie wordt geleerd dat zij de dictaten moet gehoorzamen omdat zij Japanner zijn en daarom begiftigd met een speciale karaktereigenschap die maakt dat zij trouw aan de groep willen zijn. Het Japans denkproces, zo wordt beweerd, staat, in tegenstelling tot het westerse, buiten de rede en de logica, en is situationeel, emotioneel en sociaal bepaald, en dit wordt niet gebracht als een tekortkoming, maar als een teken van superioriteit.'⁴⁸

Waarschijnlijk begon Gratama het een beetje te begrijpen, want na zijn opmerking, over de handelwijze van de Japanners, gaat hij gewoon door met te vragen aan zijn broer Jan hoe het met de reislust is. Hij kan zich er nauwelijks nog over opwinden. Tenslotte is hij al vanaf 16 april 1866 in Japan en nu is het 25 juli 1867 en hij heeft voor de *Taiko* nog niets kunnen uitrichten.⁴⁹ Alhoewel, in dezelfde brief van 25 juli vertelt hij dat de *Taiko* drie naaimachines uit Amerika had geïmporteerd maar dat niemand ook maar enig idee had hoe die werkten. Eindelijk kon hij zich nuttig maken door naaionderricht te geven aan de hand van de Engelse gebruiksaanwijzing, wat hem nog veel moeite kostte.

De brief van 24 augustus 1867. Beste Jan, en verder: 'Alles gaat zeer langzaam in Japan, wanneer het eene zaak is van het goevernement.' Daar was Gratama inmiddels dan ook terdege achtergekomen.

Wij hebben gezien dat zijn oorspronkelijke plan eerst goedgekeurd was en daarna afgekeurd. 'Toen veranderde men het plan en wilde het gebouw op een andere plaats zetten (...). Hiervoor heb ik een nieuw plan opgemaakt, en dit wordt nu door de Japanners op alle gemak bekeken en bediscussieerd.'⁵⁰ Ik geloof niet dat het voor het begin van het volgende jaar klaar zal zijn'. Gratama deed verder niets om de zaak wat te bespoedigen, wat zeker niets uitgehaald zou

⁴⁸ K.G. van Wolferen, *Japan*, 329

⁴⁹ In het Japans; de *Shogun*

⁵⁰ De hele maatschappij zat vastgeketend aan de traditionele idee van de *meibun*. Dit hield in dat de regering van de staat in harmonie moest zijn met de wetten van de natuur door invloed van het ritueel en het ceremonieel. De idee van haast alleen al zou het ritueel verstoren met alle gevolgen van dien.

hebben. Om toch wat om handen te hebben overwoog hij om een geneeskundige praktijk te beginnen maar dat kon alleen maar een consultatieve praktijk zijn omdat het nog steeds niet geoorloofd was bij een Japanner aan huis te komen.⁵¹

In zijn brief van 29 september 1867 aan zijn broeder Jan, verzucht hij dat hij de ervaring heeft dat de tijd zo snel gaat. Hij wijt dat aan het ouder worden en vervolgt dan met: 'Als dat zo is, moeten mijne hersenen voor hunnen tijd oud zijn, want ofschoon ik niets te doen heb, valt mij den tijd kort. Het Japansche goevernement is uiterst langzaam tot verkwisting toe. Ik ben louter voor de luxe gehouden door het Japansche goevernement. (..) Ik heb geen enkel uur les gegeven en geene scheikundige onderzoeken gedaan. Alleen in de laatste 14 dagen heb ik iets voor de Japanners gewerkt.' Gratama was in een Kafkaniaans scenario terecht gekomen. Hij had alleen contact met de lagere ambtenaren, een hoge ambtenaar kreeg hij nooit te zien want die waren te hoog. Bovendien, werd zijn loon zeer onregelmatig betaald. De Japanners hadden geen geld en een poging om geld in Parijs te lenen mislukte.⁵²

Geduld, geduld, met veel geduld komt alles in Japan terecht

De brief van 14 december 1867 verduidelijkt nogmaals de toestand van Gratama. 'Toen ik nog te Nagasaki was, hoorde ik dikwijls van den consul Bauduin, die naar ik meen zeven jaren in Japan was geweest,⁵³ wanneer ik klaagde dat alles zo langzaam ging 'geduld, geduld, met veel geduld komt alles in Japan terecht.'

Er viel nu eenmaal niet te tornen aan het *shogunale* bestuursapparaat. Het was een strak bureaucratisch systeem waarbij de ondergeschikten er niet aan herinnerd hoefden te worden dat zij absolute gehoorzaamheid verschuldigd waren aan hun meerderen. 'In Japan bestond een bepaalde basisethiek die bepaalde dat elk individu dat gunsten ontving van iemand of van de maatschappij, onophoudelijk in een positie van schuldenaar geplaatst werd "on" genoemd. Zo ging het Japanse individu verplichtingen aan tegenover de keizer voor de van hem

⁵¹ Het zou Gratama toch niet veel opgeleverd hebben, de Japanners vertrouwden liever op gebeden en bezweringsformules om genezing te krijgen dan op een arts met vreemde methodes. Dit was ook een van de redenen voor de grote kindersterfte.

⁵² Het inkomen van de *bakufu-ambtenarij* kwam van de export van koper, zijde, thee, soja en lakwerk' Zij had zelf geen vrachtschepen en de Amerikaanse vrachtschepen voeren zeer onregelmatig op Japan. Hollandse schepen kwamen er zelden, de vaart op Java was veel voordeliger. Voor geldleningen wendde men zich tot de NHM die leningen verstrekke met een rentepercentage van 12% tot 18%. In: A.J.J. de Wolff, *Herinneringen*, 30

⁵³ Albert Johannes Bauduin werd in 1858 benoemd tot agent van de NHM. Hij verliet Japan in 1874. Van 1863 tot 1872 was hij tevens Nederlands consul in Nagasaki.

verkregen gunsten, tegenover ouders en tegenover leraren en ook tegenover zijn hiërarchisch meerderen. De Japanner had dus vanaf zijn geboorte een permanente plicht jegens de staat, de maatschappij, zijn familie, zijn werkgevers, zijn leraren en allen die hem hielpen. Hij was tevens onderhevig aan een gedragsplicht, die traditiegetrouw de manier bepaalde waarop iedereen zich diende te gedragen, niet alleen tegenover de maatschappij, zijn meerderen of zijn familie, maar ook tegenover zichzelf. De gedragsplicht bestond uit; niet zijn gezicht verliezen; met andere woorden niets te doen dat schadelijk kon zijn voor de eer van de familie of haar naam. Dit bracht het individu, op welke tree van de sociale ladder hij zich ook bevond, ertoe zich bij alle gelegenheden te gedragen zoals de anderen verwachten.’⁵⁴

Dit verklaart waarom er van de lagere ambtenaren geen initiatief te verwachten viel, trouwens van de hogere ambtenaren naar hun superieuren ook niet. Hierdoor kwam de besluitvorming nauwelijks van de grond kwam, en had Gratama nog helemaal niets gedaan. Komt daar nog bij dat alles wat op haast leek de ‘*Wa*’ de harmonie, zou verstoren. Dus was het eindeloos wachten totdat er iemand in de top van het bestuursorgaan een besluit nam.

Op de opmerking van Bauduin reageert Gratama met ‘De ondervinding die ik tot dusverre heb opgedaan, heeft mij dit bevestigd. Geduld is zulk eene schoone zaak, etc., maar evenals men alle schoone zaken niet, wanneer er behoefte bestaat, kan magtig worden op commando, zoo heb ik het met gelatenheid afwachten ook moeten leeren. Ik ben in dit opzigt wel gevorderd, en krijg zoo gaande weg het karakter van den Asiaat, bij wien het een teeken van slechte opvoeding is, zoo men zich driftig maakt.’⁵⁵ Maar er gloorde hoop aan de horizon want er werd nu gebouwd aan zijn laboratorium en hij verwachtte eind februari aan de slag te kunnen, één jaar nadat hij uit Nagasaki weggegaan was.⁵⁶ En bijna twee jaar nadat hij in Japan aangekomen was.

De macht in Japan was verdeeld. De keizer was middelaar tussen mensen en goden, kortom alle spirituele zaken. De *shogun* had alle macht over de wereldse aangelegenheden. De *shogun* droeg, in 1868, zijn macht over aan de keizer, die een nieuw ambtenarenapparaat trachtte op te zetten. Op twintig april 1868 meldt Gratama aan zijn broer Jan vanuit Yokohama ‘Hier is weinig nieuws. Ik ben nog steeds bij den Heer Van der Tak.’⁵⁷ De verandering van het bestuur

⁵⁴ Louis Frédéric, *Het dagelijks leven*, 93/94

⁵⁵ K.W.Gratama, *Leraar onder de Japanner*, 87

⁵⁶ Ibidem, 87

⁵⁷ W. van der Tak was de consul voor Nederland in Japan

van het land gaat langzaam, zeer langzaam voort zooals men trouwens niet anders van Japanners kan verwachten. Zoo verre wij vernemen geschiedt dit zonder bloedstorting.’⁵⁸ Dat was niet zo, maar waarschijnlijk wil Gratama zijn familie niet ongerust maken. De buitenlanders in Yokohama zullen wel begrepen hebben waarom zij weer geïnterneerd waren. Gratama maakte zich zorgen over zijn contract. Hij schrijft ‘Mijne positie zal door de verandering van het bestuur niet veranderen; de *Micado*⁵⁹ heeft laten weten, dat hij alle contracten, door den *Taikoen* met de vreemdelingen aangegaan, overnam, (...) over waar en hoe ben ik onzeker maar het traktement gaat door.’⁶⁰

Op 25 mei 1868 is hij nog steeds bij Van der Tak hoewel hem gezegd was dat de zaken tussen de *shogun* en de *Micado* spoedig geschikt zouden worden maar ‘Het bleek ook hier weer dat men op de Japansche beloften weinig staat kan maken’ Hij klaagt dat hij sedert zijn vertrek uit Edo, alweer twee maanden geleden, niets meer gehoord heeft van het Japanse gouvernement. Gratama had wel enig begrip voor de woelige omstandigheden mogen opbrengen. Hoewel hij niet volledig ingelicht was maakte hij in dezelfde brief er melding van dat er vele geruchten omtrent het oorlogstoneel in omloop zijn. In dezelfde brief schrijft hij ‘Overigens is het leven hier zeer aangenaam. Het is alsof ik te Yokohama te logeren ben.’ Hij heeft tijd in overvloed en besteed die met wandelingen tezamen met zijn leraar Japans. Ook gaat hij naar de opera: Lucia di Lammermoor. Het Italiaanse gezelschap, dat op doorreis Yokohama aandeed bestond, volgens Gratama uit vier personen. Dat werd dan een aangepaste Lucia want de opera kent nu eenmaal zes hoofdrollen.

Tot dusverre was het verblijf van Gratama een aaneenschakeling van teleurstellingen. Op 16 april 1866 kwam hij in Nagasaki aan en mocht hij wat voorbereidend onderwijs geven in de natuurkunde en scheikunde. In december hoorde hij dat de school overgeplaatst zou worden naar Edo. Ook daar was het de bedoeling dat hij onderwijs zou geven in natuur- en scheikunde en tevens zou hij de werkzaamheden leiden in een onder zijn verantwoordelijkheid op te

⁵⁸ *Togukawa Yoshinobu* heer van *Mito* en in 1866 tot vijftiende *shogun* gemaakt, was een zeer bekwaam staatsman en had de onvermijdelijkheid van de tijden gezien. Hij wierp vrijwillig het *shogun* gezag af en gaf de wereldlijke macht terug aan de keizer. Toen de keizerlijke troepen Jedo wilde binnengaan hadden zich daar de *samurai*, 3000 man, verzameld die het keizerlijke bevel tot vreedzame ontbinding trotseerde en werd een hevige veldslag (de slag bij *Ueno*) onvermijdelijk. Dit was geen ongehoorzaamheid aan de keizer, maar de *samurai* zagen het als een eer om de overdracht van de macht via een veldslag te laten verlopen. Na overwinning van de keizerlijke troepen was het gezag van de keizer hersteld en begon de periode van de *Meiji*. *Yoshinobu* had zich al eerder terug getrokken op *Mito*. In: Yukichi Fukuzawa, *De poorten gaan open* (Amsterdam 1978)

⁵⁹ Westerse benaming voor de Japanse keizer, letterlijk: Verheven poort.

⁶⁰ K.W. Gratama, *Leraar onder de Japanners*, 91

richten scheikundig laboratorium. Het zag er allemaal veelbelovend uit maar noch van het onderwijs noch van het laboratorium kwam iets terecht. Van Edo werd hij, vanwege de ongeregelde heden waarmee de installatie van de *Meiji-regering* gepaard ging, overgeplaatst naar het veilige Yokohama. In mei 1868 vertrok hij naar Osaka omdat de *Meiji-regering* besloten had het laboratorium daarheen te verplaatsen. Edo vond hij ronduit vervelend, wat te begrijpen valt met een legertje *samurai* voor de deur, maar in Nagasaki en Yokohama had hij zich best geamuseerd en bovendien werd zijn traktement eindelijk betaald.

Okubo Toshimichi⁶¹ had een voorstel ingediend om Osaka tot hoofdstad van het land te verheffen.⁶² Hij kwam uit Osaka, en er werden plannen uitgewerkt om universitair onderwijs in die stad op te zetten. Het ziekenhuis waar Bauduin de scepter zwaaide, en het te verplaatsen chemisch laboratorium van Gratama vormden samen een integraal onderdeel van die plannen. Gratama arriveerde in september in Osaka.

Hij moet van Yokohama naar Osaka gereisd zijn via de hoofdweg de *Tokaido*, dezelfde weg die Kaempfer in 1635 gegaan was.⁶³ De mededelingen daarover waren door Gratama met instemming gelezen.⁶⁴ Echter Gratama rept met geen woord over zijn reis en wat hij eventueel gezien heeft. Of zou hij toch met de boot gegaan zijn? Het blijft gissen.

In september, oktober en november 1868 schrijft hij voornamelijk over cadeaus en over geld; het Japanse gouvernement had hem eindelijk betaald. Waarschijnlijk was de nieuwe regering, een stuk beter voor zijn taak berekend.

Op 28 mei 1869 gaat het weer over zijn werk in een brief aan zijn broer Jan.

‘Er komt werkelijk wat schot in de zaak. Het laboratorium is op eenige kleinigheden na geheel af, de kisten voor drie jaar uit Europa gekomen zijn ontpakt en in weerwil van het reizen en trekken goed overgekomen. Voor drie dagen heb ik voor het eerst sedert ongeveer twee jaar onderzoeken kunnen doen met goed gereedschap’. Verder geen klacht meer van Gratama, hij was alleen maar blij en opgelucht dat hij eindelijk eens kon doen waarvoor hij in Japan was en zijn woonhuis zowel als zijn laboratorium bevielen hem wel.

⁶¹ Okubo (1830-1878) was eerste minister in de regering Meiji. Na de grote opstand van 1877 door reactionaire krachten werd hij vermoord. In: Fischer Weltgeschichte, *das Japanische Kaiserreich* (Frankfurt a. M 1968) 295

⁶² Uiteindelijk verhuisde de keizer toch, van Kioto, naar Edo en nam zijn intrek, voorjaar 1869, in de burcht van de *shogun* om zo zijn macht te onderstrepen. De regering veranderde wel de naam Edo in Tokio (oostelijke stad). De naam Edo was toch te veel verbonden met de *shogun*. Tokio bleef, wat Edo al was geweest, het intellectueel centrum. In: Fischer, *das Japanische*, 265/268

⁶³ P. Rietbergen, *Japan verwoord*, (Amsterdam 2003) 284

⁶⁴ K.W. Gratama, *Leraar onder de Japanners*, 83

Groot politiek nieuws

Gratama raakte nu enigszins op de hoogte van de politieke omwenteling waarin het land verweekeld was. Hij schrijft ‘Spoedig zal er groot politiek nieuws komen. Op het ogenblik zijn alle *daimios* in Edo aanwezig om te beraadslagen over eene nieuwe staatsregeling. Zoover men is te weten kunnen komen, zoude het plan bestaan, dat de *daimios* een groot deel hunner feodale regten aan den Micado zouden afstaan, en zich zouden vergenoegen met de betrekking van erfelijk gouverneur eener provincie. Dit is misschien het eerste voorbeeld in de geschiedenis, waarbij leenvorsten vrijwillig hunne verkregen regten aan den monarch afgaven.’⁶⁵

Maar zo vrijwillig ging dat niet.⁶⁶ Na de plotselinge ondergang van het *Tokugawa shogunaat* in 1868 werd de keizer, die na het aantreden van de eerste *shogun*, in 1603, altijd een symbolische figuur was geweest, weer het middelpunt van de regering.⁶⁷ Terwijl de vorige keizer, Komei Tenno, alles wat er in Japan nog feodaal was rond zich verzameld had, volgde zijn opvolger een tegenovergestelde koers. Keizer Mutsuhito had geen keus. De *shoguns* waren, onder bedreiging van wapens, verplicht geweest de havens voor het Westen open te stellen. Japan schikte zich vanuit de opvatting ‘*het onvermijdelijke te aanvaarden en het ondraaglijke te dragen*’.⁶⁸ Mutsuhito werd de bron van nieuwe kracht. In maart 1869 kwam Okubo tot de overtuiging dat centralisering dringend nodig was.⁶⁹ Nadat hij er zich van verzekerd had dat het keizerlijk leger sterk genoeg was, kon hij de *daimios* van de vier belangrijkste *han* bewegen de aanspraak op hun *daimiaten* aan de keizer terug te geven, waarna ook de andere *daimios* zich hierbij aansloten.⁷⁰

In de lijn van Pompe, maar in tegenstelling tot de gebroeders Bauduin, had Gratama niets op met Japanse vrouwen. Op 28 mei 1869 deelde hij mede ‘Ten opzichte van mijn zoo

⁶⁵ K.W. Gratama, *Leraar onder de Japanners*, 101

⁶⁶ In 1615, na de slag bij Shekigahara, had de eerste shogun Tokugawa Ieyasu alle macht aan zich getrokken en de 273 *daimiaten* hadden begrepen dat ze beter maar niet tegen hem in opstand konden komen.

⁶⁷ De keizer was in staat, als rechtstreekse afstammeling, van de zonnegod, Japan voor onheil te behoeden. Japan was nog nooit veroverd, ook niet door Kublai Khan, die bij zijn pogingen, in 1274 en 1284, om Japan te veroveren in vreselijke stormen terecht kwam. Hij werd door de *kamikaze*, godenwind, verslagen. Men verwachtte was dat een nieuwe *kamikaze* in WOII het zelfde effect zou hebben. In: Fischer, *Das Japanische*, 95

⁶⁸ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 15

⁶⁹ De *daimiaten* hadden tot op heden hun *han* zelfstandig bestuurd, de *shogun* eiste alleen dat zij op tijd hun belasting betaalden en niet in opstand zouden komen.

⁷⁰ Fischer, *Das Japanische*, 259-264

teergevoelig hart kunt gij Marie Tonekens volkomen gerust stellen. De Japansche schoonen staan zooverre beneden de Europeesche dat de herinnering aan die “anges vivantes” voldoende is om mij te beveiligen tegen de verleidingen der Japansche sirenen’. Al eerder in oktober 1867 laat hij zijn groeten doen aan Juffr. Tonekens. Hij is nog geheel vrij en als zij wil wachten, is zij no.1 op de nominatie. Uiteindelijk is het juffr. Tonekens niet geworden. In 1873 trouwde hij met Rudolphine Mechteld Ribbius.

Op 4 juli 1869 stuurde hij aan zijn broer Jan een uitvoerige beschrijving van zijn nieuwe huis met tuin en aanpalend laboratorium. Het leven beviel hem nu zeer goed en de lessen in het laboratorium waren dan eindelijk begonnen. Voor lessen in scheikunde waren er voldoende hulpmiddelen maar natuurkundige instrumenten had hij bijna niet. Zijn geduld was niet volledig beloond maar met wat hij eindelijk had was hij toch zeer tevreden. Hij had wel begrepen dat hij in Japan zijn eisen niet te hoog kon stellen.

Op 7 september 1869 reageert Gratama op een brief van zijn broer Jan van 6 juli. Hij heeft Japans vuurwerk gestuurd en laat dat vergezeld gaan van enige vermaningen. ‘Die rolletjes, op fidibussen gelijkende zijn Japans vuurwerk dat men binnenskamers afsteekt. Natuurlijk met de nodige voorzorgen, en naar mijn oordeel hier niet met genoeg voorzorgen Een der grootste kwalen der Japansche steden zijn menigvuldige en uitgestrekte branden.’⁷¹ Het brandgevaar in de grote steden van Japan was levensgroot. In de steden zowel als op het platteland waren de huizen van hout, met papieren wanden en voorzien van een strooien dakbedekking. Er was een centrale haard of vuurpot, de *irori*, die dag en nacht brandend werd gehouden. Het vuur uit te laten gaan zou een zware belediging zijn voor de god van het vuur. De rook werd vrij in de kamer afgevoerd want een Japans huis kende geen schoorsteen. Boven het vuur hing een grote haak waar een pan aan gehangen kon worden. In deze haak werd verondersteld dat de *kami* van het huis woonde, die over het hele huis waakte. De *irori* zorgde ook voor verlichting. De iets meer welgestelde stedelingen gebruikten olielampen.

De god van het vuur in huis die zo af en toe vonken verspreidde, de *kami* aan wie de zorg voor het huis was toevertrouwd maar waarvan van te voren niet vaststond in hoeverre die zorg zich zou uitstrekken. Gevoegd daarbij de Japanse zorgeloosheid van ‘wat valt er nou helemaal aan te doen’ was dit een explosief mengsel dat regelmatig tot brand leidde. Men noemde dat dichterlijk ‘bloemen van Edo’. Overigens waren de huizen eenvoudig van constructie en

⁷¹ Opperolde of opgevouwen stroken papier om pijp of sigaar mee aan te steken.

werden na een brand weer snel opgebouwd.⁷² Hoewel Gratama veel branden moet hebben gezien repte hij er in zijn correspondentie niet over.

Zittend op een paard in Garibaldikostuum

Op zijn verzoek kreeg Gratama van de gouverneur verlof om een reisje te maken. Via Kobe trok hij het binnenland in. Daar werd hij ontvangen door de *daimio*, vergezeld van de nodige *samurai*. Het wilde nog steeds niet erg vlotten met de voedselvoorziening van de bevolking. Dit werd door het volk geweten aan de aanwezigheid van vreemdelingen. De *samurai* moesten voor het nodige ontzag zorgen.

Het was een schitterende optocht. Zittend op zijn paard, getooid met zijn garibaldikostuum, rood flanel met witte broek en laarzen, zijn grote zwarte baard en voorafgegaan door twintig *samurai* met in hun gordel de twee sabels, de z.g. *katana*. Voor één *samurai* waren de boeren al doodsbenauwd en nu een hele stoet, voorgedaan door pijper en slaande trom. Voor de boerenbevolking, die het verboden was om buiten hun dorp te komen, was het alsof hun *daimio* bezoek had gekregen van het opperhoofd der *hellekami's* waarvoor zij zich, vol ontzag, in het stof wierpen. Toen hij na afloop van de reis aan de gouverneur vroeg wat de kosten waren wilde deze daar niets van weten. Dat was niet zo verwonderlijk, de aanwezigheid van Gratama zal zijn prestige danig opgevijseld hebben.

Vanuit Osaka bericht Gratama op 15 november 1869, aan zijn broeder Jan, dat de zaken goed lopen. 'Ik heb het tegenwoordig zeer druk. Den ganschen dag van 's morgens half negen tot 's middags vijf uur ben ik in het laboratorium. Het zou ondankbaar van mij zijn indien ik mij hierover beklagde, want ik heb lang genoeg leeg gelopen, en ten anderen zoude ik moeylijk een klaaglied kunnen aanheffen over iets, dat ik aangenaam vind.'

Eindelijk was Gratama aan het werk. Op 8 oktober 1869 sloot Gratama met de vigerende Japanse regering een contract waarin hij zich verbond om, ingaande 1 Februari 1870, gedurende één jaar onderwijs te geven te Osaka in de natuur- en scheikunde, en tevens werkzaamheden in het scheikundig laboratorium te leiden. Het vorig contract ging er nog van uit dat hij tot 1 februari 1879 in Edo zou werken. De overplaatsing naar Osaka is dus veel sneller gegaan dan gepland was. Gratama werkte onder de voorwaarden van het nieuwe contract hoewel het een paar maanden later pas zou ingaan. De reden daarvan moest geweest

⁷² L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 69-71

zijn dat Okubo die Osaka tot hoofdstad wilde maken alvast begonnen was om de universitaire onderwijs- en onderzoekscentra naar Osaka te verplaatsen. Het is anders gelopen, want de rechten- en talenfaculteiten, de kern van de universiteit, bleven in Edo. Edo werd de hoofdstad en de naam werd gewijzigd in Tokio.

Al in zijn eerste contract, van 1 februari 1866, was Gratama belast geweest met het geven van onderwijs in de schei- en natuurkunde. Dit viel hem niet mee. Wat hij onderwees was basaal onderwijs. Zijn studenten hadden nauwelijks enige weet van schei- of natuurkunde. Toch schrijft hij, in zijn brief van 15 november 1869, dat hij waarschijnlijk niet in staat is om elke maand te schrijven want ‘Indien er werk aan de hand is waarvoor veel nagelezen moet worden, heb ik de avonden daarmee bezet en dan moeten de particuliere zaken zoo lang wachten’. Waarschijnlijk was de stof na drie en een half jaar van nietsdoen een beetje weggezakt.

Uit dezelfde brief blijkt dat hij wat beter op de hoogte was van de politieke omstandigheden en hij meende dat de burgeroorlog nu wel voorbij zou zijn. Dat bleek achteraf niet helemaal waar te zijn maar Gratama zal er geen last van gehad hebben. Er waren nog schermutselingen in Hokaido, in het noorden.⁷³

‘In 1869 gaven ettelijke clans vrijwillig hun leen (land en mensen) aan de keizer, met als reden de zedelijke theorie dat alles de keizer toebehoorde, maar veel eerder was het de moeite die de clans zich moesten getroosten om de economische en militaire onafhankelijkheid te handhaven. Op bevel van de keizer werden alle lenen opgeheven, de *daimio* van elke clan werd als gouverneur aangesteld over de clan. In 1871 werden de clans ingericht tot prefecturen onder een gecentraliseerde regering.’⁷⁴ Gratama vervolgt in zijn brief van 15 november met ‘Het is hier tegenwoordig zeer rustig, (...) De Micado heeft dan ook aan de beide voornaamste rebellen vergiffenis geschonken.’⁷⁵ Er zijn hier die meenen dat het beter voor Japan zoude zijn, indien het had kunnen blijven voort dommelen als voorheen. Die Europeanen met al die nieuwigheden noodzaken ze nu zich in te spannen en te werken, waaraan de heerschende klasse, de twee sabeldragers weinig gewend is, en waaraan ze ontzettend het land heeft.’ Dit is een van de zeer weinige keren dat Gratama commentaar leverde op het bestuur. Dat de

⁷³ Fischer, *Das Japanische*, 276

⁷⁴ Y.Fukuzawa, *De poorten gaan open*, 325

⁷⁵ De beide rebellen waren de clans van Satsuma met als clanleider Okubo, en de clan van Sjosshu. Okubo wordt regeringsleider in de keizerlijke regering. Fischer, *Das Japanische*, 261

samurai niet van werken hielden, zij vormden het bestuur dat gedurende drie en een half jaar zijn lot bepaalde, was hem niet ontgaan.

In dezelfde brief stipt hij nog het lot van Dr. Toon Bauduin aan. ‘Dr. Bauduin heeft het hier niet zoo aangenaam als vroeger in Nagasaki. De onzekerheid waarin de Japanners verkeerden of de grote geneeskundige school in Edo, dan wel hier zal worden opgericht, heeft ten gevolge, dat er tot dusverre nog niets tot stand is gebracht van eenig belang’. Toon Bauduin woonde toen in de tempel in Osaka waar Gratama, na zijn komst uit Edo, twee jaar had doorgebracht. En wonen in een tempel zal geen pretje geweest zijn. Tussen de beelden en de graven, althans de grafsteentjes waarin de geesten van de overledenen vereerd werden en koud en tochtig in de winter.⁷⁶

Toon was door de Japanse regering naar Osaka gestuurd om een hospitaal op te richten maar om de een of andere reden is daar niets van terecht gekomen want Dr. C.J. Ermerins kwam in juni 1870 te Osaka aan, met de opdracht om een nieuw hospitaal te bouwen.⁷⁷ Ook hij werd door de Japanse overheid zolang in een tempel gestald. Het hospitaal in Osaka werd in 1872 in gebruik genomen. Het ziet er naar uit dat Toon Bauduin de komst van Ermerins in Osaka niet heeft afgewacht maar in de zomer van 1870 naar Tokio is vertrokken. Waarom Ermerins het hospitaal mocht bouwen en waarom Toon naar Tokio is gegaan is niet te achterhalen. Maar in ieder geval vertrok hij eind 1870 naar Nederland. Dat Toon Bauduin in een half jaar tijd een hospitaal opgericht heeft in Tokio ligt niet erg voor de hand.. Wel schijnt hij een dusdanig belangrijke rol gespeeld te hebben in de stichting van het Uenopark dat er een standbeeld voor hem werd opgericht. Helaas met de kop van zijn broer.

‘Osaka 1 januari 1870. Waarde Broeder Jan. (...) Het gaat hier als altijd. In de week heb ik de handen vol in het laboratorium, maar zondags en op feestdagen doe ik alsof er geen laboratorium bestaat.’ In die tijd bestond nog de traditionele vijfdaagse werkweek en dan een rustdag en een groot aantal feestdagen waardoor de werknemers niet veel meer dan 150 dagen per jaar werkten.⁷⁸ In 1872 werd door de keizer, op de negende dag van de elfde maand van het jaar 5 van de Meiji-periode, het westerse systeem ingevoerd. Na het uitvaardigen van dit

⁷⁶ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 138

⁷⁷ Ibidem, 117

⁷⁸ Ibidem, 153

decreet stelde hij de *omikami*, de godin van de zon, ‘*Amaterasu*’ evenals zijn andere voorouders, op de hoogte van dit besluit.⁷⁹

Gratama wist wel raad met zijn vrije tijd, hij verkende uitvoerig de omstreken van Osaka.⁸⁰ Over de school schreef hij ‘De school gaat niet hard vooruit, het aantal leerlingen is nog niet talrijk, de weinige rekenkunde en wiskunde, gevorderd om mijne lessen te volgen is voor de Japanners een groot struikelblok.⁸¹ Het probleem waarmee Gratama geconfronteerd werd was de opvatting dat kennis beschouwd werd als eigendom van de hogere klasse en dus behoorden alle leerlingen van Gratama tot de klasse van de *samurai*.⁸² Wat de vertegenwoordigers van de lagere klassen nodig hadden om te overleven leerden zij al doende. Zij waren bij hun vader of een voogd in de leer die ze het vak bijbracht. Zo ging het bij de jongens. Voor de meisjes: ‘Het jonge meisje werkte gewoonlijk, en hoorde bij een sociaal onbelangrijke kudde die de maatschappij tot haar eigen voordeel benutte; zij werd opgeleid en opgevoed om een echtgenote en moeder van de familie te worden.’⁸³

De *samurai* die Gratama als leerlingen kreeg waren allen zeer wel opgeleid in de letteren, het lezen van klassieke Chinese tekst en het schrijven van gedichten. Ook waren zij zeer goed op de hoogte met de strenge etiquette zoals die gold voor *samurai*. Reken- of wiskundeonderwijs hadden ze nooit gehad, dat was bestemd voor degene die met geld omgingen, de kooplieden. Rekenen was voor iedere *samurai* besmet.

Fukuzawa vertelt hoe zijn vader hem een ideale opvoeding wilde geven. Hij stuurde hem naar een onderwijzer voor schoonschrijven en algemene vorming.⁸⁴ De onderwijzer telde enige koopmanskinderen onder zijn pupillen en hij begon ze natuurlijkerwijs te oefenen in telwoorden. ‘Dit lijkt vandaag de dag iets heel gewoons, maar toen mijn vader hiervan hoorde, nam hij zijn kinderen woedend van de les af. “Het is erbarmelijk” riep hij uit, “dat onschuldige kinderen geleerd wordt getallen te gebruiken - een hulpmiddel voor kooplui. Wie weet wat hij ze hierna nog zou gaan leren.”⁸⁵ Het ontbreken van enige kennis van de rekenkunde moet voor Gratama een groot probleem geweest zijn.

⁷⁹ L. Frédéric, *Het dagelijks leven*, 65

⁸⁰ A.J. de Wolf, *Herinneringen*, 93-101

⁸¹ Gratama, *leraar onder de Japanners*, 110

⁸² A.J. de Wolf, *Herinneringen*, 22

⁸³ L. Frédéric, *Het dagelijks leven*, 93

⁸⁴ Zijn vader was een *samurai*, in diens van Okudaira, de *daimio* van Nakatsu in de provincie Buzen.

⁸⁵ Y. Fukuzawa, *De poorten gaan open*, 16

Uit de brief van 10 april 1870 blijkt dat het laboratorium toch nog helemaal niet af is. ' [Ik] hoop dat mijn bezending zaden op de goede tijd zal aankomen wanneer het jaargetijde niet buitengewoon koud is, zoals nu het geval is. Mijne bezigheden in het laboratorium stellen mij goed instaat dit te beoordelen. Een groot gedeelte hiervan geschiedt in de open lucht, of in eene opene loods, eene temperatuur van 10 graden is niet bijzonder aangenaam om er een paar uur staande in door te brengen.' Zo te zien vond de Japanse regering het niet meer de moeite waard om het laboratorium af te bouwen.

Waarschijnlijk was de regering meer geïnteresseerd in het te bouwen hospitaal waarvoor Toon Bauduin de aanzet had gegeven, en dat na diens vertrek afgebouwd werd door Dr. C.J. Ermerins in 1873. Op een foto staat Ermerins te midden van een enorme schare leerlingen, na ze geteld te hebben bleken het er meer dan honderd te zijn⁸⁶. Dat is toch heel wat anders dan die paar leerlingen van Gratama. Het grote aantal leerlingen van Ermerins was het resultaat van de beroemd gebleven beschikking van de keizer, uitgevaardigd in 1872, waarin hij het volk aanzette tot onderwijs. Hij begint met 'Wetenschap is voor iedereen noodzakelijk, (...) aangezien onwetendheid de moeder van alle ellende is die de maatschappij treft. Er is nog niet één boer, niet één ambachtsman en niet één koopman die zijn zonen naar school stuurt, laat staan zijn dochters (...) 'waarna de keizer oproept tot het volgen van onderwijs voor iedereen.'⁸⁷ Dit keizerlijke bevel bracht een reusachtige toeloop voor de scholen teweeg en allen, jong en oud hadden, in hun verlangen aan hun keizer te gehoorzamen, nog maar één wens: zich ontwikkelen.⁸⁸

Op 10 mei 1870 schrijft Gratama eens voor de verandering aan zijn broer Lucas. 'Ik heb eene aangename werkkring, en de noodige hulpmiddelen om mij het leven naar mijne opvatting aangenaam te maken. Ik leef zeer kalm, in Europa zoude men zeggen eenzaam, maar meer drukte verlang ik voor het ogenblik niet.' Hij zat zijn tijd uit met een handjevol leerlingen en een half afgebouwd laboratorium Zijn enthousiasme zoals we dat aan het begin van zijn verblijf kennen was geheel aan de Japanse mentaliteit ten onder gegaan. Aan de inspecteur van de geneeskundige dienst der Landmacht had hij al eerder gevraagd zijn verlof met een jaar en drie maanden te willen verlengen ten einde aan het eind van zijn contract een rondreis te

⁸⁶ A.J.J. de Wolff, *Herinneringen*, 215

⁸⁷ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 144

⁸⁸ Ibidem, 145

kunnen ondernemen door China, Nederlands- en Brits Indië. Hij liet reisboeken overkomen en was feitelijk al met zijn gedachte bij de reis die hij nog wilde maken.⁸⁹

Op 19 juni 1870 schrijft hij dat men ook in Japan een spoorlijn wil maken, en wel van Edo naar Miaco.⁹⁰ Het duurde allemaal wat langer. De eerste lijn die geopend werd, in 1872, liep van Tokio naar Yokohama, een traject van 29 kilometer met een reisduur van drie kwartier. ‘Tusschen Yokohama en Edo is reeds eene telegraaf in werking, zij is door Japanners gelegd en wordt door Japanners bediend’. Dat was niet juist. De lijn was in 1869 al gelegd en wel door een Engelse maatschappij en werd dan ook door Engelsen bediend.⁹¹ Waarschijnlijk had Gratama zijn inlichtingen van een Japanner die zijn nationale gevoel liet spreken.

Het is 24 juli 1870 als Gratama aan zijn broer Jan bericht dat het hoog zomer is ‘op het midden van de dag is het 30 tot 32 graden.(...) De Japanners van de hogere klassen hebben evenveel, zoo niet meer last van de warmte dan de Europeanen.’ Ten tijde van het *shogunaat* was de hele maatschappij tot in details geregeld. En zo ook de kleding. Voorschrift was voor de hogere standen: een *haori*, een halflange Japanse jas, daarover heen een *kimono* en daaronder een *hakama*, een broek met wijde pijpen. Om de middel werd een grote band, de *obi*, geslagen waarin het mogelijk was de beide zwaarden, de *katana*, te steken die iedere zich wel respecterende *samurai* altijd bij zich had, het was tenslotte de ziel van de *samurai*. Verder droegen zij aan de voeten een soort sokken, genaamd *tabi*. En een lichte houten klompschoen, de *geta*.

Omdat afwijken van een voorschrift in Japan niet mogelijk was, ook niet van een kledingvoorschrift, zullen de hogere klassen het bijzonder warm gehad hebben. Het lagere volk in de steden, en ook op het platteland, maakte zich volstrekt niet druk om wat zij aan hun lijf hadden want over het algemeen waren zij toch te arm om zich behoorlijk te kunnen kleden.

In 1871 begon het gemeentebestuur van Tokio zich hiermee bezig te houden. Deze vond het niet passen bij de ambities van een moderne natie en het volk werd verboden in indecente kleding rond te lopen. ‘In plaats van dat het volk (...) kleren draagt, doet het zijn werk en gaat het naar het openbare bad zo goed als naakt.’⁹² Omdat dit algemeen gebruikelijk was, namen

⁸⁹ K.W.Gratama, *Leraar onder de Japanners*, 110 +116

⁹⁰ Bedoeld wordt van Tokio naar Kyoto. Het is opvallend dat Gratama de namen van vóór de modernisering van 1868 gebruikt. Hieruit zou men kunnen afleiden dat hij zijn inlichtingen krijgt uit een behoudsgezinde bron, dus van zijn *samurai* leerlingen.

⁹¹ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 239

⁹² Ibidem, 172

de Japanners er volstrekt geen aanstoot aan. In het buitenland echter had men kritiek op deze toestand. De westerlingen vonden het schandelijk hun lichaam te laten zien als men op straat liep. De Japanners vonden dat niet. Het gemeentebestuur had er, noodgedwongen, een andere mening over ‘Omdat wij sinds enige tijd nauwe betrekkingen onderhouden met andere landen, zijn er talrijke buitenlanders in Japan gekomen. Als deze slechte gewoonte blijft bestaan, zal dit schande van onze natie worden. Niemand, zelfs de allerarmste niet, mag in deze staat van naaktheid rondlopen.’⁹³ Het kan niet anders of Gratama had gezien dat het gewone volk bijna naakt over straat liep maar hij besteedde daar verder geen enkele aandacht aan.

Japanners zijn goed in plannen maken

Waar hij zich ongetwijfeld aan ergerde en waarover hij dan ook schreef was ‘De Japanners zijn liefhebbers van plannen maken en komt er een nieuw plan, dan blijft het oude half afgewerkt.’⁹⁴ Daar had Gratama ruimschoots ervaring mee. In Nagasaki was er niets van de grond gekomen, evenmin als in Edo en zijn laboratorium in Osaka was nog steeds niet afgebouwd. In zijn brief van 24 juli 1870 schrijft hij: ‘In weerwil van deze geringe stabiliteit gaat het in Japan vooruit; het centraal gezag wordt wat krachtiger. Overal worden scholen en werkplaatsen opgericht’. Dit gebeurde dan al in een aanloop naar de keizerlijke beschikking want die was van 1872.

Het onderwijssysteem dat er was en zich in de daarop volgende jaren verder ontplooidde is als volgt samen te vatten: ‘Het vormen van generaties van gedisciplineerde werkers voor een techno-meritocratisch systeem dat vraagt om buitengewoon gesocialiseerde persoonlijkheden die in staat zijn op betrouwbare wijze te functioneren in een strenge, hiërarchische en nauwkeurig afgestelde organisatorische omgeving. Het onderwijs staat vijandig tegenover redeneren. Spontane redenering, samen met spontaan gedrag, wordt op praktisch alle scholen systematisch onderdrukt; men tolereert geen originaliteit. De leerlingen wordt niet geleerd logisch te denken of de juiste vragen te stellen – zij leren helemaal geen vragen te stellen.’⁹⁵ Afgezien van het feit dat zijn leerlingen niet konden rekenen blijft de vraag hoe hij hoger onderwijs kon geven zonder dat zijn leerlingen ook maar enig initiatief vertoonden?

⁹³ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 172

⁹⁴ K.W.Gratama, *leraar onder de Japanners*, 118

⁹⁵ K.G..van Wolferen, *Japan*, 116+117

Werkplaatsen waren al bekend maar breidden zich, onder leiding van Europeanen uit tot de fabrieken zoals die in het geïndustrialiseerde deel van Europa al bestonden.

‘Het is dikwijls voor Europeanen geen gemakkelijke taak eene inrigting naar hunne zin te doen marcheren.’⁹⁶ ‘De Europeaan had alleen contact met de lagere ambtenaar, die de Zaak moest voordragen bij de hogere. Wel of geen toestemming voor het inrichten van een fabriek hing af van het aandeel dat de ambtenaar kon verwachten. De ambtenaren waren allen uit de hogere klasse en in hun denken, bleef het volk een verachtelijke kudde die altijd onverschrokken en hard aangepakt moest worden.’⁹⁷ Dus waren de omstandigheden slecht.

Intussen maakte Gratama zich ernstig zorgen of zijn verlof verlengd zou worden omdat, vanwege het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog, het Nederlandse leger op voet van oorlog werd gebracht. Echter op 8 augustus 1870 berichtte het ministerie van oorlog dat hem het aangevraagde verlof was verleend.⁹⁸ Op 21 november bericht hij aan zijn broer Jan ‘Het is hier alles bij het oude. De tijd gaat spoedig voorbij zonder enig bijzonder incident. Voor mij is de tijd van emoties en verrassingen voorbij, tenminste naar alle waarschijnlijkheid’. Dat had Gratama goed ingeschat. De regering in Tokio had grote moeite met het financieren van haar eigen leger en vloot, die waren er niet zozeer om een buitenlandse invasie te verhinderen maar om de clans het oorlog voeren tegen elkaar en tegen de centrale regering te verhinderen. Fukuzawa bericht hierover: ‘Op het ogenblik hebben alle clans van het land geschut van verschillende makelij en verschillende oefenmethoden. De ene heeft kanonnen van Krupp, een andere van Armstrong, Franse buksen en wat oude Nederlandse geweren worden weer ergens anders aangetroffen.’⁹⁹

Hij vervolgt zijn betoog met de raad die hij gaf aan de clanvergadering om alle bewapening aan de centrale regering over te dragen maar, zoals te verwachten, stemde de algemene vergadering daar niet mee in. ‘Zij zeiden dat mijn idee nimmer kon worden omhelst; het zou net zoiets zijn als een *samurai* het bevel te geven zijn zwaarden af te werpen - er was geen denken aan.’¹⁰⁰ Dit was een instelling die er garant voor stond dat het nog lang onrustig zou blijven. Het duurde tot 1876 dat de centrale regering de *samurai* ontwapende en een verbod uitvaardigde op het dragen van de twee zwaarden.

⁹⁶ K.W. Gratama, *Leraar onder de Japanners*, 118

⁹⁷ Ibidem, 153

⁹⁸ Ibidem, 120

⁹⁹ Y.Fukuzawa, *De poorten gaan open*, 253

¹⁰⁰ Ibidem, 254

Op 1 januari 1871 begon Gratama zich klaar te maken voor vertrek. Hij verkocht al zijn boeken aan een Japanse prins, die hij een halve barbaar noemde. Over de verkoop was hij zeer tevreden. 'Ik kom er zonder schade af, zoodat ik de inkoopprijs en de transportkosten terug krijg.' Aan een andere prins kon hij zijn meubels verkopen. Op 1 februari vertrok Gratama uit zijn huis. Hij logeerde, tot zijn vertrek zolang bij Pistorius.¹⁰¹

Hij was niet van plan rechtstreeks naar huis te gaan. Hij zou de gelegenheid te baat nemen om Nederlands- en Brits-Indië te bezoeken. Hij reisde door China en Java en dwars door India. Via Italië en Parijs kwam hij in mei 1872 weer in Nederland terug.

Op 29 mei 1873 trouwde hij en in maart 1874 werd hij benoemd tot officier van gezondheid eerste klasse aan het garnizoenshospitaal in Groningen. In juni 1886 werd hij benoemd tot chef van het militair hospitaal in Den Haag.

Het jaar 1887 bracht hem geen geluk. Een klacht leidde tot vervroegd pensioen. Op vragen uit de Tweede Kamer over deze kwestie antwoordde de minister dat uit bepaalde feiten bleek dat Gratama niet geschikt was voor zijn functie.

Om zijn naam te zuiveren publiceerde hij een pamflet 'De waarheid bij mijne pensioneerding, Haarlem 1888.' Op 19 januari 1888 overleed Gratama op 56 jarige leeftijd, anderhalve maand nadat hij op vervroegd pensioen gestuurd werd.

¹⁰¹ Pieter Eduard Pistorius was vice-consul en agent van de N.H.M. in Osaka.

II

VAN 1872 TOT 1878
NEDERLANDSE WATERMANNEN
IN
JAPANSE DIENST

J.A. Lindo Ingenieur tweede klasse
en
G.A.Escher Waterstaatingenieur

II 1872-1878: Nederlandse watermannen

4

1872 – 1876: I. A. Lindo, Ingenieur tweede klasse

Nog even geduldig wachten

Zijn eerste bericht is afkomstig uit Yokohama en gedateerd op 28 maart 1872.

Isaac Anne (roepnaam Jack) Lindo was een paar dagen eerder aangekomen en hij schrijft, en passant, in zijn eerste brief over een verschijnsel waar hij gedurende zijn gehele verblijf in Japan mee geconfronteerd zal worden. De brief begint met ‘Lieve Mensen, nu ik hier eens een beetje tot bezinning ben gekomen, is ’t me een genot U eens kalm te gaan schrijven; ik zal maar beginnen te zeggen dat we van onze bestemming nog niets afweten en maar geduldig afwachten’. Dat zal Lindo nog veel moeten oefenen. Zoals een citaat van Gratama bevestigt: ‘Toen ik nog te Nagasaki was, hoorde ik dikwijls van den consul Bauduin, die, naar ik meen zeven jaren in Japan was geweest, wanneer ik klaagde dat alles zo langzaam ging ‘geduld, geduld, met veel geduld komt alles in Japan terecht.’¹⁰² De ondervinding die tot dusverre heb opgedaan, heeft mij dit bevestigd.’¹⁰³

Lindo ging op bezoek bij F. v. d. H.¹⁰⁴ die Bauduin de vorige dag al gesproken had, ‘[hij] gaf ons geen enkele raad wat te doen en zou ons zoo weer hebben laten weggaan als V.D [die Lindo vergezelde GW]. hem niet gevraagd had, zeer beschroomd, wat ons nu te doen stond.’¹⁰⁵ V.d.H. vond dan dat we maar moesten afwachten tot er antwoord kwam uit Jedo zonder ons verder om iets te bekommeren. Ook F. v. d. H. had inmiddels het klappen van de Japanse

¹⁰² A.J.Bauduin was in Japan van 1858-1874, dus 16 jaar

¹⁰³ K.W.Gratama, *Leraar onder Japanners*, 87

¹⁰⁴ F.P. van der Hoeven, minister resident in Japan (1870-1872)

¹⁰⁵ Cornelis Johannes Van Doorn, (1837-1906) hoofdingenieur, door A.J.Bauduin uitgenodigd namens de Japanse regering. Verbleef in Japan van 1872-1880

zweep goed leren kennen. Dat wachten was voor Lindo geen enkel bezwaar nu hij comfortabel geïnstalleerd was in de Yokohama United Club.

Een dag later, op 29 maart 1872, bericht Lindo dat Albert Bauduin de raad van Van der Hoeven niet heeft opgevolgd en naar Jedo is gegaan om te vragen hoe de regering over de ingenieurs wenst te beschikken.

Het bleek nu dat zij van het ministerie van Openbare Werken terecht gekomen waren bij het ministerie van Financiën en hij vroeg zich af hoe dat mogelijk was. Dat was vrij eenvoudig. Het ministerie van Financiën zag, in het overnemen van die ingenieurs, een mooie gelegenheid om het eigen prestige op te vijzelen en daar zij machtiger waren dan het ministerie van Openbare Werken, werden zij gewoon ingelijfd. 'Ieder Japans ministerie heeft een grootste vijand'.¹⁰⁶ Lindo vervolgt met 'Onze woonplaats zal zijn Jedo, waar men een Europeesch huis voor ons zal laten bouwen; in afwachting dat dat klaar is komen we in een Japansch huis en in afwachting dat dat gevonden is moeten we maar hier blijven.'

In dezelfde brief vermeldt Lindo nog een picknick die door de Duitse Club was georganiseerd. Hij wilde eigenlijk te paard maar dat werd afgeraden en dus verplaatste hij zich met een *jinriksha*. 'Dat is komiek om te zien; huurrijtuigen zijn hier volstrekt niet of tenminste heel weinig; en in plaats daarvan heeft men die wagentjes voor 1 persoon, waar een Japanner in draf, als een paard, voorloopt.' Ten tijde van het *shogunaat* liet de toestand van de wegen veel te wensen over, en men liep of werd gedragen in een mand, die aan een dwarsbalk hing, tussen twee dragers in. De komst van de *jinriksha* wekte groot enthousiasme zowel bij de vervoerden als bij de vervoerders.¹⁰⁷ Wat niet wil zeggen dat de vervoerde niet veel te lijden had. De wegen zaten vol kuilen en gaten en de karretjes hadden geen vering.

Lindo heeft zich al, in de twee weken dat hij in Japan is, een oordeel gevormd. 'Weet U welk idee ik nu zowat van alles hier heb: 't is hier heel goed en aardig en interessant, voor 3 à 4 jaar; maar mensen die hier met plezier hun hele leven zouden willen blijven - daar zit zeker niet veel bij; want dat is zeker dat je hier toch niet dat vindt; 't is alles zo primitief. (...) Weelde ziet men hier volstrekt niet. (...) Ik geloof graag dat de natuur prachtig is, maar je wilt toch meer hebben.'¹⁰⁸ Alles wat hij zag, alles wat hij ervoer; het deed hem niet aan thuis denken. Het wekt de indruk dat Lindo nu al last van heimwee heeft. Al die lage houten huizen,

¹⁰⁶ K.G. van Wolferen, *Japan*, 169

¹⁰⁷ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 232

¹⁰⁸ L. van Gasteren, *Eeuwige rijst*, 83

die om alles lachende Japanners; het was aan hem niet besteed.¹⁰⁹ En het ergste van alles; hij heeft nog steeds geen geld gehad.

Toen kwam het moment dat Lindo kennis maakte met echte Japanse ambtenaren. 'Woensdag kregen we bezoek van twee Japanners, (...) wie het eerst binnen kwam was een tolk die even goed Engelsch sprak als ik Japansch.'¹¹⁰ Hij vroeg of er belet was voor de heer Hada. Ze waren beiden op zijn europeesch gekleed, vreselijk vuil en onbehouden, zoals trouwens alle Japanners, die europeesche kleren aanhebben en waarvan er een massa zijn.' Het westerse pak was al eerder door militairen geïntroduceerd en bestond uit een Europees jasje en een Europese broek, gecombineerd met een *haori* van grove stof.¹¹¹ Keizer Meiji nam dit pak over en schreef het, in 1872, aan zijn ambtenaren voor.¹¹² Toen Lindo kennis maakte met de Japanse ambtenaren droegen zij het westerse pak in opdracht van de keizer maar enige affiniteit hadden zij er volstrekt niet mee. Begrip voor deze kleding ontbrak volledig, het was louter imitatie. Alle ambtenaren waren *samurai* en vanzelfsprekend bleven zij hun sabel meedragen. Bij gebrek aan een *obi*, een gordel om de middel, waar zij de sabel in konden steken, droegen zij hem nu aan een leren riem die over de schouder geslagen werd.¹¹³

De ambtenaar kwam vragen of de beide ingenieurs op vrijdag naar Jedo wilden komen. En toen maakte Lindo kennis met het befaamde verschijnsel dat de Japanners eufemistisch de bloemen van Jedo noemden.¹¹⁴ In zijn brief van 6 april 1872 doet hij uitvoerig verslag van branden. 'Ondertusschen brandde woensdagavond een stuk van Jedo af, ongeveer zoo groot als Utrecht, waarschijnlijk nog groter, en daaronder de gehele Europeesche Settlement.' Lindo verhaalt nog van het afbranden van twee kolossale huizen, de nacht voor hij deze brief schreef, 'Goddank dat er geen wind was, want met die manier van bouwen hier had hier, evenals in 1866, het hele Settlement kunnen afbranden'. Hij vond het een prachtig gezicht. Op 5 april, een dag voordat hij de brief wegstuurde is hij langs de *Tokaido* van Yokohama naar Jedo gereden, 'eigenlijk blijf je in de stad rijden en alles is van hout.'¹¹⁵ Hij viel van de

¹⁰⁹ Onder het Shogunaat was het verboden huizen met verdiepingen te bouwen. In L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 71

¹¹⁰ L. Blussé, e.a. *Bewogen betrekkingen: 400 jaar Nederland-Japan* (Hilversum 2000) 107 + 26

¹¹¹ Een *haori* is een half lange jas met een rij van vier knopen. Alleen de bovenste knoop werd gesloten.

¹¹² L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 170

¹¹³ A.J.J. de Wolff, *Herinneringen*, 137

¹¹⁴ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 77

¹¹⁵ De bevolking woonde, traditioneel, in houten huizen. In 1873 verbood de overheid het bouwen van houten huizen maar de stenen huizen waren, door gewoonten en klimaat niet geschikt voor bewoning, zodat de overheid het bouwen van houten huizen in 1912 weer toestond.

ene verbazing in de andere. ‘We gingen midden door de puinhopen van den brand heen; alles was kaal weggebrand; alleen de pannen lagen in gruzelementen, grootendeels plat gereden verspreid. Men was alweer druk bezig alles tot een volgende gelegenheid van hout op te bouwen en wij zagen weinig of geen ellende; op de plaats waar hun huizen gestaan hadden, hadden nu de meeste mensen hun koopwaren in de bloote lucht uitgestald; als ze niet binnen 24 uur de plaats van hun woning hebben afgezet zijn ze die kwijt.’ Na de restauratie van het keizerrijk in 1868, emigreerden veel plattelanders naar de stad. Op een braakliggend stukje grond bouwden zij een houten huisje dat tevens dienst deed als winkeltje. ‘Het aantal ambachtslieden nam enorm toe en er werden winkels geopend met een steeds groter wordende diversiteit, hetzij door boerenzoons, ambachtslieden of aan lager wal geraakte *samurai*.’¹¹⁶

In Jedo liet de ambtenaar van financiën hun een huis in aanbouw zien dat hun woning zou worden en dat immens groot was. Tot het klaar was zouden ze in een Japans huis gaan wonen en ‘in de vleugel van dat voorlopige gebouw woont “Japansch ambtenaar” waarschijnlijk de man die onze administratie zal voeren en tevens tot spion dient.’¹¹⁷

W.J.C. Huyssen van Kattendyke schrijft hierover: ‘De opregtheid is niet eene der karaktertrekken der Japanners; ik heb dat doorgaande ondervonden, en veronderstel dat zulks een gevolg is van het staatkundige bestel der regering waarbij iedere Japanner als het ware de spion is van zijn buurman.’¹¹⁸ Het eind van het Tokugawa regime kenmerkte zich, volgens Sir Rutherford Alcock, met een bewind dat berustte op het meest ingewikkelde spionage systeem dat ooit heeft bestaan.¹¹⁹

Lindo had het uitstekend naar zijn zin, hij logeerde heel plezierig in de Amerikaanse club, hij at en dronk er goed van, hij maakte uitstapjes in een rijtuig, hij reed paard en genoot van de prachtige natuur. Alleen bleef er toch een dringende vraag over ‘Wat ze eigenlijk met ons’¹²⁰ doen willen, weten we nog niet, maar ‘t schijnt bepaald ‘t vragen van adviezen te zijn’.¹²¹ Lindo wandelde wat rond in Yokohama en merkte op dat wanneer men de Japanners goed

¹¹⁶ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 196

¹¹⁷ L. van Gasteren, *Eeuwige rijst*, 88

¹¹⁸ In: R.H. Hesselink, *Twee spiegels op Cambang*, 116,

¹¹⁹ In: K.G. van Wolferen, *Japan*, 398

¹²⁰ Lindo is met Cornelis Johannes van Doorn naar Japan gegaan, in Jedo wonen ze samen in één huis

¹²¹ L. van Gasteren, *Eeuwige rijst*, 89

bekijkt ze altijd je lachlust opwekken; 't zijn compleet allemaal clowns, met die slaapmutsvormige doeken op hun hoofd.¹²²

Op 22 april schrijft hij dat enige dagen daarvoor hij en Van Doorn bezoek hebben gehad van een Japanner, Akamats genaamd, die iets onbegrijpelijks doet bij de marine. 'M. Akamats vertelde ons dat wij bepaald voor groote waterwerken waren gekomen, en dat we zeer veel zouden reizen, noord- en zuidwaarts; ons werk zou voornamelijk bestaan in 't tegengaan van overstromingen en omgekeerd het irrigeren van rijstvelden, vooral rond Yedo en Osaca. Enfin we zullen er nu wel gauw iets naders van hooren' Het is duidelijk dat de heren graag een antwoord wilden op de vraag wat ze nu eigenlijk kwamen doen en dat Akamats er nogal mee in zijn maag zat, en zeker niet onbeleefd wilde zijn.

Hesselink schrijft daarover: 'Japanners zeggen vaak dingen waarvan zij uitgaan dat de toehoorders die graag horen. Daarom als je met een Japanner spreekt, moet je niet op de inhoud van zijn woorden letten, maar vooral ook op de houding die hij onder het uitspreken ervan aanneemt.'¹²³ Huyssen is daarover wat ongenueanceerder: 'De Japanner wordt op deze wijze van zijne jeugd af gewoon om voorzichtig te zijn, niet alleen in zijn handelen maar ook in zijn spreken (...) en kan men even weinig staat maken op hetgeen zij zeggen, evenmin als men op eene belofte van, of afspraak met een Japanner kan vertrouwen.'¹²⁴ Uit de opmerking van Lindo dat ze er nu wel gauw iets naders van zullen horen sprak een verwachting die niet helemaal strookte met de gewoonten van het land. Maar dat wist Lindo nog niet.

Op 27 april was het Japanse huis bijna geheel ingericht. Ze brachten de dagen door, soms wandelende met de tolk die een soort idioten Engels sprak, soms lezende maar steeds verlangend naar werk. Op 5 mei kwam er toch enig schot in, zij zijn naar de referendaris van de waterstaat geweest die ze allerlei kaarten heeft laten zien en die ze beloofde dat ze naar een rivier zouden reizen om daar, gedurende twee of drie jaar waarnemingen en opmetingen te verrichten, vóór er aan iets kan worden begonnen; 't zijn net precies zulke kwesties als met onze rivieren.'¹²⁵ En Lindo verheugde zich daar zeer op. Eindelijk heeft hij enig idee waarvoor ze naar Japan zijn gehaald. Alleen met de thee kon hij het niet erg vinden. 'Bij de Refrendaris op 't bureau werd ons onmiddellijk weer een kop thee gebracht, deze keer zuiver

¹²² Ibidem, 96

¹²³ R H. Hesselink, *Twee spiegels op Cambang*, 119

¹²⁴ Ibidem, 116

¹²⁵ L. van Gasteren, *Eeuwige rijst*, 107

warm water zonder eenige bijsmaak of kleur.’¹²⁶ Overigens scheen het Lindo niet te verbazen dat hij van financiën weer overgeheveld was naar waterstaat, althans hij repte daar niet over.

Op 4 juni 1872 meldt Lindo aan zijn broer Alexander dat hij bij de rivier de Tonekawa is aangekomen. Vanaf het centrum van Tokio is dat zo ongeveer 30 kilometer. Het scheen een inspectietocht geweest te zijn naar de rivier en dat liep uit op een hele optocht. Hij schreef dat hij aanhoudend het idee had dat hij in een Hollandse polder aan ’t wandelen was bij mooi zomerweer. De wandelaars waren v.D. en Lindo zelf, Japanse ingenieurs, een tolk, een gemeenteambtenaar van een eerder gepasseerd dorp, nog een gemeenteambtenaar, 3 of 4 gidsen en andere ambtenaren, iedereen die meeliep ontleende gezag aan zijn aanwezigheid.

Onderweg maakte hij weer eens brand mee ‘s nachts om twee uur.’¹²⁷ ‘Op de achtergalerij van ons huis hadden we prachtige gelegenheid de brand aan te zien, (...) nadat er ongeveer 300 huizen zijn afgebrand, waren ze de brand meester.’ In die tijd had de regering een maatregel uitgevaardigd waarin bepaald werd dat er alleen stenen huizen gebouwd mochten worden. Echter een Japanner woonde nu eenmaal traditioneel in een houten huis en een bakstenen huis was voor hem onbewoonbaar. Hij loste dat op door achter zijn huis een houten huis te bouwen. In 1912 werd de maatregel opgeheven onder de mom dat westerse constructies nu eenmaal niet bij het Japanse klimaat pasten.¹²⁸

Over het gedrag van de Japanners die hij op zijn tocht ontmoet is Lindo zeer te spreken. ‘Maar ik kan niet genoeg zeggen wat al dat volk compleet fatsoenlijk is; geen kwestie van naschreeuwen, zoals bij ons zou gebeuren; stil en bedaard staan ze vóór hun huizen, familiegewijs bij elkaar, en hoewel we soms door hele troepen kinderen gevolg worden, gaat dat niet schreeuwende, maar heel zachtjes tegen elkaar pratende. (...) Gewoonlijk gaat er uit zo’n dorp niet één maar gaan er verscheidene gidsen mee, ééns niet meer of minder dan zeven’. Lindo bleef zich verbazen over de beleefdheid waarmee hij bejegend wordt, ‘’t Is vreselijk met zoo’n eerbied als we behandeld worden’ en verder, ‘De boeren die we tegenkomen en die niet uit zich zelf op de hurken gaan zitten of hun hoofddoeken afnemen

¹²⁶ Ibidem, 107

¹²⁷ Kaempfer maakt mee hoe en brand ontstaat; Bij het binnenrijden van Kakegawa ziet hij hoe bij een man die langs de weg aan ’t koken is de vlam in de olietel slaat; meteen voert de wind het vuur naar het huis en zet vervolgen de buurhuizen in lichterslaai. Dichte rook bedekt al spoedig de lucht en om te ontsnappen aan de verstikkingsdood gaat de hele ambassade in volle galop de heuvel op. In: P. Rietbergen, *Japan verwoord*, 248

¹²⁸ L. Frédéric, *Het dagelijks leven*,

wordt dit door de gidsen bevolen en mensen die je, onder elkaar fluisterend, zitten te bekijken, en overal aanhoudend starende ogen vooral van vrouwen en kinderen, die al je bewegingen met verbazing aanschouwen'. Maar daar bleef het niet bij want, 'Gewoonlijk sta ik me dan ook iedere dag aan te kleeden en te wasschen ten aanzien van een heelen troep oogen op de galerij en daar ik begrijp dat zoo iets vreeselijk interessant moet zijn voor ze, laat ik ze zooveel mogelijk van 't gezicht genieten.'¹²⁹ De gidsen lopen te bevelen. Hun gezag steeg met de belangrijkheid van het gezelschap. Lindo viel het op dat wanneer zij antwoord moesten geven op een vraag zij het antwoord niet wisten. Hij weet dat aan hun overgrote verlegenheid, maar de gids was gids, niet vanwege zijn kennis, maar vanwege het aanzien dat de familie genoot en vanwege dit buitenkansje om het aanzien nog te vergroten.

Over de Japanse beleefdheid is veel opgemerkt,, Huyssen schrijft: 'De beleefdheid wordt hun van hun prilste jeugd af als eene hoofddeugd ingeprent, men drijft die tot in het bespottelijke. Ik houd hen voor hooghartig en geveinsd.'¹³⁰ Louis Frédéric heeft daar een iets andere kijk op. 'De Japanse beleefdheid waar zo'n ophef van gemaakt wordt in het buitenland, is nooit echt een eigenschap van het Japanse volk geweest. De manieren van de Japanners zijn over het algemeen vrij ruw.'¹³¹

Niet zozeer beleefdheid was de Japanners met de paplepel ingegoten, maar onderdanigheid aan het gezag en dat waren nog niet zolang geleden de *samurai*. De meegekomen gidsen en het hele ambtenarenapparaat waren nog altijd *samurai* die ook nog steeds gerechtigd waren hun twee sabels te dragen. En dus ging de Japanner op zijn hurken zitten en deed hij zijn hoofddoek af, want de sterke arm van de centrale regering in Tokio reikte nog steeds niet tot op het platteland.¹³²

Waar in onze streken onverholten nieuwsgierigheid als onbeleefd werd en wordt ervaren, gold dat, zoals we begrijpen van Lindo, voor Japanners volstrekt niet en overal hadden ze enorm veel plezier mee. 'De cook san toonde de ontbijtboel, aan het vrouwelijk personeel van de burgemeester waar hij die dag logeerde, die nog op tafel stond, vooral in den waterketel met spiritusvlam hadden ze een ontzachtelijk plezier, en een scheerspiegeltje dat op tafel lag, deed

¹²⁹ L. van Gasteren, *Eeuwige rijst*, 124/125

¹³⁰ In: R.H. Hesselink, *Twee spiegels*, 116

¹³¹ L. Frédéric, *Het dagelijks leven*, 217

¹³² Na de restauratie van het keizerrijk in 1868 had de centrale regering de indeling in *han* in tact gelaten. In 1869 dragen de *daimios* hun macht over, maar voorlopig was dat slechts pro forma. In: Fischer Weltgeschichte, *Das Japanische*, 287

bij allen de ronde. Alles ging op de tenen en heel zachtjes fluisterende, en toen we binnenkwamen gingen ze onmiddellijk weer weg, diep buigende en alligato (d.i. dank je wel) zeggende.’¹³³ Lindo bedoelde dat zijn visite *arigato* zei, de l klank komt niet voor in het Japans.

‘Gisteren hadden we groote conferentie met de Japansche ingenieurs,- ’t is kolosaal zulke werken als ze van plan zijn te maken, ’t een al meer dan ’t ander om van te watertanden. De eenen dag denk je: dat werk uit te voeren zou goddelijk zijn, maar den volgenden dag zie of hoor je weer van 3 andere, die nog goddelijker zouden zijn’.¹³⁴

In Japan bestaat een grote discrepantie tussen theorie en praktijk. ‘Niet alleen zijn de dingen in Japan niet wat ze lijken, de kloof tussen formele en substantiële realiteit is geïnstitutionaliseerd. Het is in Japan volkomen acceptabel dat de werkelijkheid niet zozeer bestaat uit resultaten van objectieve waarnemingen als wel uit een emotioneel geconstrueerd beeld, waarin de dingen worden geschilderd overeenkomstig een ideaal beeld.’¹³⁵

Lindo ging zich vervelen, hij raakte duidelijk gefrustreerd en met V. D. kon hij niet erg opschieten. De man scheen zeer zwijgzaam te zijn. ‘Daarentegen kan hij tegen de Japanners ellenlange verhalen houden en de grootste nonsens vreselijk smakelijk voordragen, waarschijnlijk om zijn belangrijkheid te onderstrepen.’¹³⁶

In de brief van 4 juni 1872 schrijft hij dat de Japanners erg aardig zijn en dat ze een schietbaan gemaakt hebben en schijf geschoten hebben, maar dat hij er dringend naar verlangde om iets te doen te hebben, met streepjes onder doen, al is het maar waterpassen.¹³⁷ Hij wordt inmiddels diep chagrijnig ‘Die eeuwige rijst met Japansche thee, o, ’t blijft altijd zoo rijst met Japansche thee om 12 uur, en al kruiden we ’t ook met currywater en eieren en chutney en worstjes, ’t blijft altijd ’t zelfde, rijst met Japansche thee, en als ik denk dat Japanners nooit iets anders eten, kan ik me best hun kinderlijkheid verklaren’.

Na acht weken was het gezelschap weer in Yedo terug en ze hebben zowaar onderweg wat metingen gedaan. Lindo zat in zijn kamer, een prachtige kamer met een al even prachtig bureau: ‘’t Is vandaag Japansche Zondag. (...) Weet U ik zit hier zoo alleen en ik zou graag eens uitgaan naar een mooi plekje waar de theehuizen nu zeker vol mensen en vroolijk zullen

¹³³ L. van Gasteren, *Eeuwige rijst*, 126

¹³⁴ Ibidem, 127

¹³⁵ K.G. van Wolferen, *Japan*, 302

¹³⁶ L. van Gasteren, *Eeuwige rijst*, 128

¹³⁷ Waterpassen: het verschil in hoogte tussen twee vaste punten bepalen. In: Van Dale groot woordenboek

zijn; maar als ik die stokvisch op pantoffels voorstel, dan zegt hij: "dat konden we zoo meteen wel eens doen," zonder op te kijken, en dan gaan we om zes uur, als alles opbreekt, spreken geen woord en gapen'.¹³⁸ Lindo had het niet getroffen met V.D.

Tokyo, 8 augustus, 1872. En dan eindelijk is de bom gebarsten en is het tot een stevige woordenwisseling met V.D. gekomen. Lindo vroeg hem waarom hij hem volslagen negeerde in tegenwoordigheid van Japanners die hem wel zo ongeveer als administrateur van V.D. schenen te beschouwen. Maar gelukkig is V.D. nu in Osaka, wat Lindo een genot vond. En dan te bedenken dat ze nog drie jaar met elkaar moeten optobben. Hij ging nu veel Tokio in, door Lindo nog hardnekkig Yedo genoemd. Hij constateerde dat er driftig opmetingen werden gedaan en hij meende dat het is om de gedeelten die afgebrand zijn, beter op te bouwen.

Het ging hier niet om afgebrande percelen, die werden onmiddellijk weer door de onfortuinlijke bewoner bezet. 'Maar om te voorkomen dat de steden vormeloze concentraties percelen en particuliere huizen zonder enig groen werden, zorgde de overheid er al heel snel voor dat er zo hier en daar groenvoorzieningen kwamen. Meestal op stukken grond die vroeger bij het bezit van een belangrijk heer gehoord hadden of waar vroeger een kasteel gestaan had.¹³⁹

Waterpassend van Tokio naar Sekiado

Gisterenmorgen, zo schrijft hij op 25 augustus 1872, ben ik met een schuit uit Yedo vertrokken in gezelschap van 5 Japanners waaronder een tolk. De tocht was bedoeld voor waterpassing maar het zit weer eens niet mee. Over zijn gezelschap was hij wel tevreden. De Japanse ingenieurs deden hun best om de werking van de instrumenten te begrijpen, en hij was altijd in gezelschap van de nodige of liever onnodige *Yakunins*. Lindo schreef dat ze onnodig waren en terecht, maar de Japanse regering dacht daar heel anders over. Die *Yakunins*, die hem werkelijk bijna op zijn lip zitten, hoewel zeer beleefd, zeer beleefd, werden altijd meegezonden als spionnen, in Japan dwarskijkers genaamd. Lindo was blij dat hij eindelijk aan het werk was, arbeidslust kon hem niet ontzegd worden. Maar het weer was vreselijk, of het stormde en als het niet stormde dan stortregende het en dat dan al drie weken aan één stuk.

¹³⁸ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 147

¹³⁹ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 75

Op 10 september is hij inmiddels in Sekiyado aangekomen. Hij heeft het druk gehad, veertien dagen tobben en zwoegen.¹⁴⁰ Sekyado ligt ongeveer veertig kilometer ten noorden van Tokio en deze afstand werd al waterpassend overbrugd. Maar denk maar niet dat Lindo nu tevreden was, integendeel hij ergerde zich enorm aan zijn gezelschap. Hij schreef ‘Maar ’t zijn zulke vreeselijke kinderen, dat je er misselijk van wordt. Als alle Japanners zo zijn (en dat er veel zoo zijn, is zeker) dan geloof ik dat van die beschaving niet veel zal komen. Ze vinden alles wat Europeesch is, vreeselijk aardig en willen alles overnemen, maar - geen moeite er voor doen, hoor, dat spreekt van zelf.’ En hij fulmineert verder dat ze niet op tijd hun bed uitkomen. Ze doen wel netjes na wat ze gezegd wordt maar bij een klein probleem geven ze de moed al op. Als het regent gaan ze gezellig bij elkaar zitten, drinken de hele dag thee, eten suikergoed en zitten als een stel oude wijven te kletsen in plaats van dat zij het land er over in hebben dat zij niet kunnen werken. ‘En steeds maar “hè hè!” dat is om gek van te worden als je ze iets uitlegt. Nooit zullen ze zeggen dat ze ’t niet begrepen hebben of nadere bijzondere bijzonderheden vragen, (...) en hoe gauwer ze weer weg kunnen, hoe liever.’¹⁴¹

Het partikel “*nè*” wat Lindo interpreteert als “*hè*” gebruikt een Japanner om zijn instemming te betuigen, het zou vreselijk onbeleefd zijn om dat niet te doen en om nadere uitleg vragen is al minstens zo onbeleefd.

Lindo sputtert verder: ‘Over ’t geheel genomen geloof ik dat het een volk is met al heel weinig vindingsvermogen (...) hun schepen bijv. zijn zeker net zoals ze voor 300 jaar ook waren, alles tot de eenvoudigste gedaante teruggebracht,- een schuit, een mast en een zeil; laveren kennen ze niet, en hebben dus den wind niet vlak achter dan blijven ze geduldig thee slurpen en lachen tot de wind draait.’¹⁴² Dat heeft Lindo juist geconstateerd, het zou immers tegen de orde van de dingen zijn indien een boot zo maar aan de wind zou gaan varen, schuin tegen de wind in, daarvoor zou geen enkele schipper de verantwoording durven nemen. En bovendien: “*shikata ga nai*”, het is nou eenmaal zoals het is. Gelukkig, de boy was een lichtpuntje, hij was volhardend ijverig in het Engels leren, want hij wilde later tolk worden en was daarom ijverig aan algebra bezig. Hierover gaf Lindo geen verdere uitleg.

De volgende brief, gedateerd 26 september ademt zo ongeveer een zelfde toon. ‘Het regent, als ze iets kunnen doen gaat alles in minder dan een slakkentempo’. Bij een volgende

¹⁴⁰ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 160

¹⁴¹ Ibidem, 161

¹⁴² Ibidem, 161

gemeente staan hem weer een zwerm *Yakunins* op te wachten, als hij zijn gezelschap iets uit te rekenen geeft komt daar niets van terecht en als hij een paal laat inslaan dan staat er een *Yakunin* naast die hem opwacht met een diepe buiging. In dezelfde brief maakt Lindo er gewag van dat hij zo het idee heeft dat de *Yakunins* spionnen zijn, en dat waren ze natuurlijk ook. En hij bleef zich mateloos verbazen: 'In een van de dorpen logeerde ik bij een *Yakunin*, die telkens binnenkwam en op den grond lag te buigen, zonder eenige reden en goedig lachende. De burgemeester van het dorp ging achter een ton in den tuin zitten kijken hoe ik ontbeet; ik gaf hem een beschuit, als een hond, waarvoor hij verschrikkelijk dankbaar was en toen heb ik ook de hele familie waar ik logeerde van beschuiten voorzien waar ze allen vreedzaam aan zaten te knabbelen toen ik wegging.'

Maar het waterpassen deed hij met groot plezier, hij vond het zelfs een genotrijk idee, dat dagelijks genotrijker werd. 'Het is ter bevordering van de landbouw en verspreiding van de welvaart.' Hij moest wel nog even opmerken dat hij V. D. volstrekt niet miste, tenslotte viel daar geen zinnig woord mee te wisselen. Nu hij in het dorp woont kan hij de Japanners eens zien in hun dagelijkse beslommeringen. Het is mooi weer en naar goed Japans gebruik staat alles open: 'Zo heb ik gezien dat zoo'n *dorpsyakunin* den heelen dag niets doet dan pijpjes roken en theedrinken; de tolk zegt soms een beetje schrijfwerk.- De vrouwen en dochters werken de hele dag door, tenminste ze hebben geen oogenblik rust; nu eens belt de een, dan de ander; dat bellen gaat heel eenvoudig door in de handen te klappen.-'t Is hinderlijk om te zien hoe mannen zich in alles door vrouwen laten bedienen.' De vrouw in Japan kende de haar toegewezen plaats. Hoewel zeer actief, met een groot aandeel in de productietaken, niet verlegen en zeker geen achtergrondfiguur, nam zij toch scrupuleus de regels van beleefdheid en onderdanigheid in acht die de maatschappij van haar verwachtte.¹⁴³

In een gesprek met zijn tolk nam Lindo kennis van een Japans gebruik. Mocht het voorkomen dat er in een gezin geen zoons geboren worden of wellicht helemaal geen kinderen dan neemt de heer des huizes een zoon aan.' Die tolk heeft een vrouw + 2 dochters + een aangenomen zoon + enige kleinkinderen van dien aangenomen zoon. Dat aannemen van een zoon is hier een algemene gewoonte: een van die vroegere heeren met wie we uit waren vertelde eens dat hij geen kinderen had, maar als hij nu terug was in Yedo een zoon zou nemen, als hij een

¹⁴³ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 122

goeden kon krijgen.’¹⁴⁴ Uit de brief blijkt niet of Lindo zich hier nu over verbaasde maar het kan zijn dat het inmiddels tot hem door begint te dringen dat de gewoonten van de Japanse maatschappij onvergelijkbaar waren met die van welke hem bekende maatschappij dan ook.

De Japanners hadden, en hebben nog steeds, het gevoel meer tot een werkgroep te behoren dan tot een ‘familie’ in de zin van de westerse betekenis. Bij de werkgroep hoorden de kinderen, de geadopteerde zoon of zoons en ook de bedienden. Adoptie werd niet alleen toegepast om te voorkomen dat families uitstierven en bijgevolg de erediens aan de voorvaderen werd stopgezet, maar ook om de grootte van de families in de hand te houden. Zo kon een man die te veel kinderen had er één of meer afstaan aan een vriend of aan iemand die er geen had. Adoptie was de eenvoudigste manier om een erfenis na te laten. Heel dikwijls adopteerde een vader de echtgenoot van zijn dochter. Deze kreeg dan de naam van zijn schoonvader. Bij het invoeren van de dienstplicht in 1872 was het een middel om daar onder uit te komen, omdat de enige zoon vrijgesteld was van dienstplicht.¹⁴⁵

Bij Lindo stapelde zich ergernis op ergernis: ‘stortregen, letterlijk zonder ophouden, nu al 36 uur en vandaag komt er ook weer geen end aan, en als het droog wordt zijn de koelis niet vooruit te branden, ze doen er een uur over om hun strooien sandalen aan te binden, en wat ook zo afschuwelijk is dat getrouwde vrouwen hun wenkbrauwen afscheren en hun tanden zwart maken’. Hoewel, de keizerin verscheen in 1873 in het openbaar met wenkbrauwen en witte tanden. De hogere klassen volgden dit voorbeeld onmiddellijk maar op het conservatieve platteland zal het nog wel even geduurd hebben.

Op 16 november 1872 kwam Lindo weer in Tokio aan. In een eerdere brief, van 3 november, had hij al beschreven dat de keizer de spoorlijn tussen Yedo en Yokohama had geopend, en daarbij zo’n plezier had gehad, dat hij Openbare Werken opdroeg onmiddellijk spoorwegen te maken in de hele lengte en hele breedte van ’t eiland. ‘Verder heeft hij te Yokohama het bevel uitgevaardigd dat alle Japanners daar ’t haar op z’n Europeesch moeten dragen; ik vrees hier voor een kappers-strike. (..) Maar dat naïven is belachelijk, en die spoorwegen ook, er is eerst nog zo’n massa te doen dat meer nodig is, bijv. gewone wegen maken, die er letterlijk niet zijn.’

¹⁴⁴ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 167

¹⁴⁵ L. Frédéric, *Het dagelijks leven*, 142/143

Lindo is, onterecht, erg negatief over dit keizerlijk initiatief. De Japanners dachten daar heel anders over, meer nog, ze waren er dol op. In mei werd de spoorlijn geopend en in juni werden er al 40.000 reizigers vervoerd terwijl in september al 90.000 reizigers met de trein gingen. De trein was snel, gerieflijk en goedkoop en het forensen kwam in zwang. Wie zijn werkring in Tokio had hoefde daar niet per se te wonen. De wegen bleven onbegaanbaar, zelfs de *Tokaido*, de hoofdweg in Japan, die in Yokohama begon en via Tokio naar Osaka en Kioto liep, had geen steenlaagverharding.

Het probleem met de wegen was meerledig. Op de eerste plaats moest de vraag opgelost worden wie, nu de *daimios* niet meer de baas waren en de boeren niet verplicht waren tot herendiensten, er opdraaide voor het onderhoud. Bovendien moest er aan de provinciegrens een soort van tol betaald worden wat zich bij het passeren van de dorpen nog eens herhaalde. Dit betekende niet dat provincie of dorp zelf iets deed aan het onderhoud. De bewoners langs de wegen beschouwden de weg ongeveer als deel van hun erf en vroegen daarom ook een bijdrage, en wie niet betaalde werd met stenen bekogeld. Pas in 1876 bepaalde de regering dat de straten openbaar bezit waren.

Door de trein behoorde al dit ongerief tot het verleden. Vroeger liep men in negen dagen van Tokio naar Kioto, want alleen de *samurai* mochten te paard of in een rijtuig, en nu kon men de reis in één enkele dag maken.¹⁴⁶

En wat het na-apen betreft. In de negentiende eeuw werd Japan plotseling geconfronteerd met de kracht en de technologische wonderen van de Verenigde Staten en de Europese landen. Ditmaal was de voornaamste leus dat de materiële verworvenheden van de buitenlanders moesten worden geïmiteerd zonder de Japanse geest aan te tasten. En imiteren deden ze, op een schaal waarop weinig of geen ander volk het tevoren of sindsdien heeft gedaan.¹⁴⁷ Japan voelde zich bedreigd en het antwoord op deze bedreiging was '*fukoku kyohei*' rijk land, sterk leger, in een poging om het land onoverwinnelijk te maken. Het inhalen der sterksten kon alleen maar door imitatie van die sterksten. Het land stond open voor het Westen en het overnemen van buitenlands ideeën werd zoiets als eer brengen aan de keizer, die aldus besloten had voor het welzijn van Japan.¹⁴⁸

¹⁴⁶ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 232/233

¹⁴⁷ K.G. v. Wolferen, *Japan*, 498

¹⁴⁸ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 33

Lindo was getuige van het bezoek van de *Mikado* aan Yokohama, waar hij wat Russische oorlogsschepen bekeken had. Lindo had er werkelijk geen goed woord voor over. ‘Nou maar de *Mikado* dan kwam tegen vier uur terug van boord en werd aan den wal te Yokohama opgewacht door den heelen stoet, die hem ook gebracht had: een troepje smerig geklede soldaten met een paar trompetten, een lijfwacht van een 25 lanciers met kinderlansjes (kompleet jongens die soldaatje spelen, zoo kinderachtig en vuil en namaak ziet alles er uit, dat frappeert iedereen), verder een rijtuig met 4 paarden er voor en 2 Japansche livereiknechten, net apen in liverei, op den bok, een stuk of 10 *yakunins* in Japansche kleeren met die hooge slaapmutsen op, ook alweer net als alles, een vuilen indruk makende. (...) Hij was helemaal in ’t wit gekleed, op z’n Japansch, met een hooge slaapmuts op, zo’n soort ding als Sinterklaas altijd mee loopt, is nog heel jong, 21 jaar zeggen ze, en zag er uiterlijk net zoo’n idioot uit als Prins Alexander; ook moet hij werkelijk niet veel te betekenen hebben en heelemaal door Prins Satsuma en consorten beheerscht worden’.¹⁴⁹ Iedereen groet maar hij groet niemand terug en keek een heel lelijke dame brutaal in de ogen, en nu zit hij waarschijnlijk weer rijst te slurpen onder ’t uiten van vreemde geluiden net als een varken.’¹⁵⁰ Mutsuhito, die als jongen van veertien de troon besteeft, schijnt nooit enige belangstelling voor regeren te hebben ontwikkeld. Maar dat deed er niet toe, want volgens de restauratie-theorieën die waren gebaseerd op historische studies was de rechtmatige plaats van de keizer in het midden. De oligarchen, Satsuma en Choshu, zijn nooit van plan geweest hem regeringsmacht te geven.

De constatering van Lindo dat Mutsuhito, in regeringszaken, niets te betekenen had was dus een juiste. Het effect van de aanwezigheid van de keizer was voor de Japanners echter een absoluut gegeven. ‘Men had het gevoel dat het eeuwige Japan herleefde in de verheven persoon van de keizer. In de opvatting van het *shintoïsme* was de keizer een rechtstreekse afstammeling van *Amaterasu*, de *kami* van de zon en ook daarom had hij het *shintoïsme* weer in ere hersteld. Aan de keizer als opperste leider van het Japanse volk was men gehoorzaamheid in alles verschuldigd, hij verspreidt zijn weldaden onder het volk en in alles is men hem eeuwig en absoluut dankbaar.’¹⁵¹

¹⁴⁹ Alexander van Oranje Nassau (1851-1884) Zoon van Willem II en prinses Sophie, nerveus en ziekelijk, zeer belezen, volgens zijn moeder geen belangstelling voor dames. Bron: Wikipedia

¹⁵⁰ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 185

¹⁵¹ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 33

Lindo ontging dit alles; de rol van de keizer, de houding van de soldaten tegenover wat zij moesten aantrekken, de wanhopige pogingen van de Japanners om het bevel van de keizer tot modernisering op te volgen. Lindo's gezichtspunt was Europees meer nog het was Hollands. Hij was daar heel rechtlijnig in. Daarom schetste hij een beeld van de keizer, rijst slurpend en vreemde geluiden makend, en om het beeld te completeren een Hollandse vergelijking: net als een varken.

In zijn brief van 10 december 1872 spuit hij zijn ergernis over zijn twee tolken die de hele dag werkelijk niets uitvoeren, afgezien dan van pijpjes roken.

Het was geen maatschappij waar initiatief op prijs gesteld werd. Onder driehonderd jaar *Togukawabewind* was de maatschappij geformaliseerd. Men onderscheidde vier kasten, *samurai*, boeren, kooplui en tenslotte de handwerklieden. En uitwisseling tussen de verschillende kasten was niet toegestaan. Een ieder had zijn eigen strikt voorgeschreven weg, de 'do' te gaan. Het leven was voor iedere kaste tot in detail geregeld en volledig ingesnoerd in wetgeving. Het was Japanners vanaf 1635 niet toegestaan om naar het buitenland reizen en wie in het buitenland was mocht niet meer terugkomen. De *daimios* in het westen hadden tot nu, tezamen met Chinezen de handelsvaart op Korea en China onderhouden. De mogelijkheid om schepen over de zee te sturen werd ze ontnomen door een verbod op zeevaart en een verbod op het bouwen van schepen. Niet beter verging het de huizenbouw. In de constructie mochten geen veranderingen worden aangebracht, de huizen moesten van hout blijven, de daken moesten van hout blijven en het was niet toegestaan om de huizen hoger te bouwen dan alleen woonvertrekken op de begane grond. Geen verbod zonder controle. Voor dit doel waren de boeren ingedeeld in groepen van vijf tot zeven families. Individuen bestonden niet, het individu existeerde slechts als lid van de familie en viel onder verantwoordelijkheid van de groep.¹⁵² Hoe bevreesd het *Tokugawa-bewind* zelf wel niet was bleek uit het feit dat er geen bruggen gebouwd mochten worden over de wat grotere rivieren zodat een verrassingsaanval uitgesloten was

Lindo klaagt dat het volk geen enkel initiatief vertoont maar, indien iets lam gebouwd was, dat op dezelfde manier weer opbouwt. Daar is een uitstekende verklaring voor. Je liet het wel uit je hoofd om iets te veranderen want het hoofd van de groep zou dat onmiddellijk verklikken en de straf kon buitengewoon hard zijn. Een mentaliteit die driehonderd jaar zijn stempel op

¹⁵² Fischer, *Das Japanische*, 160-179

een volk drukte is niet in vier jaar opgeheven. Bovendien hield de *Meijiregering* tot 1877 de oude regelingen nog zoveel mogelijk in stand.

Het is 10 december 1872 als Lindo, na veel gesputter over her feit dat hij eigenlijk alleen maar mag tekenen omdat V.D hem verder niets anders te doen geeft, aan familie bericht dat de keizer het westers systeem van tijdrekening wenst in te voeren in plaats van een systeem in maanjaren.¹⁵³ ‘Ze noemen hun jaren naar de regering der *Mikado*’s; zoo hebben we nu ‘t 5de jaar van de *Meiji*; *Meiji* betekent vrede (...)’. Lindo blijkt niet goed ingelicht te zijn anders had hij geweten dat *Meiji* ‘verlichte (regering)’ betekent. Vrede is ‘*heiwa*’ in het Japans. Het veranderen van tijdrekening was iets dat de Japanners nog het meest schokte. ‘Op de negende dag van de elfde maand van het jaar 5 van de *Meiji-periode* had de keizer besloten de maan- en zonnekalender die al eeuwenlang in Japan gebruikt werd, door de universele kalender te vervangen. Hij vaardigde dan ook een decreet uit dat de derde dag van de volgende maand de eerste januari van het jaar 1873 zou worden. Vervolgens begaf de keizer zich naar zijn privéheilgdom voor een speciale plechtigheid waarin hij de *kami* van de zon *Amaterasu*, zijn beschermgod, evenals zijn voorouders, van dit decreet op de hoogte bracht, waarmee het zojuist genomen besluit van kracht werd.’¹⁵⁴

De stedelingen en vooral de kooplieden die betrekkingen met de buitenlanders onderhielden accepteerden deze verandering als noodzakelijk. De boeren beschouwden het echter als een ramp. Deze nieuwe kalender gooide hun gewoonten volledig in de war omdat de traditionele data niet meer samenvielen met de nieuwe tijdrekeningtabel. Volgens een oud gezegde zou: ‘De maan de laatste dag van de maand opkomen als prostituees trouw zouden zijn en eieren vierkant. Welnu, van nu af aan ging dit gezegde niet meer op aangezien de maan inderdaad op de laatste dag van de maand zou kunnen opkomen. Bovendien sloten de data van de grote feesten die over het algemeen samenvielen met de schijngestalten van de maan, evenals de data die het begin van de werkzaamheden op het land aangaven, niet meer aan op de nieuwe kalender. Dit veroorzaakte grote verwarring waaruit een heftig verzet onder de plattelandsbevolking ontstond: de invoering van de universele kalender was misschien wel de westerse hervorming die in heel Japan het slechtst ontvangen werd.’¹⁵⁵

¹⁵³ Van Doorn was de hoofdingenieur en hield de touwtjes strak in handen. Hij onderhandelde met de Japanse regering en hij deed ook voorstellen, bijv. met betrekking tot de aanleg van een haven in Osaka.

¹⁵⁴ L.v.Gasteren, *Eeuwige rijst*, 191

¹⁵⁵ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 65/66

Het was van de *Mikado* de bedoeling om, gelijk met de invoering van de universele kalender ook de christelijke feestdagen te vieren, echter de Japanners waren niet christelijk, dus wat moest er gevierd worden. Lindo doet hierover de volgende mededeling 'In elk geval heeft de *Mikado* gezegd dat in 't vervolg den 25 December de verjaardag van den eersten *Mikado*, een zekere Mijnheer Zenfkoe, of zooiets, die met 1^e Januari (want van dan af beginnen ze ook onze jaar verdeling) zijn 2355^e of misschien 5352^e jaar zal intreden en zich wel eens in zijn kist zal omdraaien als hij kan. Maar is die naäperij niet misselijk.'¹⁵⁶

De Japanse regering die graag wilde verwijzen naar een oeroude grondslag van de staat, volgde de chronologie van de annalen van de *Nihon Shoki* (Japans allereerste begin). Deze begint met de troonbestijging in 660 v Chr. Dit jaartal echter was fictief, verkregen door manipulatief terugrekenen naar een Chinees systeem. De keizer, die als eerste over een verenigd Japans rijk geregeerd heeft, was *Jimmu*. Historici zijn het nu zo ongeveer met elkaar eens dat het beginpunt van het Japanse keizerrijk eind 300 begin 400 n.Chr. geweest moet zijn¹⁵⁷. En dat Lindo zich blijft ergeren aan na-aperij; er bleef Japan niet veel anders over om het Westen te willen inhalen, vooral militair, om daarmee het lot van China te ontlopen.

'Na de 1^e januari moeten alle ambtenaren geheel europeesch gekleed gaan; het bevel daartoe is aangeplakt op verschillende plaatsen met tekeningetje erbij van een jas, broek en vest, en een hoogen hoed met een geweldige deuk, natuurlijk alles naar de laatste smaak. Dat laatste stuk is merkwaardig; ik zal zien dat ik er een krijg om hier in te sluiten. Maar het is ergerlijk, want 't dient tot niets; hun tegenwoordige kleding, met een paar wijzigingen, is veel mooier, gemakkelijker en goedkoper dan de onze; door al die dwaasheden gaan ze hier behoeften scheppen, waardoor 1^e de wereld niets verder gebracht zal worden, integendeel, en 2^e de menschen zich niets gelukkiger kunnen voelen.'¹⁵⁸

Kleding in Europese stijl werd het eerst door militairen gedragen en wel vanaf 1866, dus al twee jaar voor de restauratie. Militairen volgden zoveel mogelijk hun Engelse instructeurs na. Overigens zullen de instructeurs zelf daar wel op aangedrongen hebben. Het uniform bestond uit het Europese jasje en de Europese broek, gecombineerd met een *haori* van grove stof. Enkele edelen van het keizerlijk hof te Kioto hadden al de stoute schoenen aangetrokken en waren op bepaalde gelegenheden in een uit Europa afkomstig kostuum verschenen. Maar het

¹⁵⁶ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 194

¹⁵⁷ Fischer, *Das Japanische*, 30

¹⁵⁸ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 195

was keizer *Meiji* zelf die officieel het westerse pak overnam en dit in 1872 aan zijn ambtenaren voorschreef.

De Japanners begonnen een dubbel leven te leiden dat bestond uit het werk (buitenshuis en westers) en de vrije tijd (thuis en Japans). Het leven op twee verschillende niveaus kwam zo tot uitdrukking in hun kleding. Ook tegenwoordig zijn er nog talrijke Japanners die deze twee manieren van zich kleden naast elkaar toepassen, afhankelijk van de omstandigheden of hun gemoedstoestand. Het lagere volk maakte zich nergens enige zorgen over. Die waren toch te arm om zich behoorlijk te kunnen kleden. Verboden en adviezen hadden nauwelijks effect. Tot tenminste 1900 bleven de mensen net als voorheen halfnaakt over straat lopen met alleen een lendendoek om.¹⁵⁹ Een zelfde opmerking vinden we bij Montanus.¹⁶⁰ De hoge hoed met de deuk, waar Lindo het over heeft, is op geen enkele foto, uit die tijd, terug te vinden.

Op 7 januari schrijft Lindo aan zijn zuster Lien: ‘We hebben hier Nieuwjaar gehad – de Japanners ook, ’t volk is er kwaad over en heeft bijna geen feest gevierd, wat ’t andere jaren dagen achtereen deed; (..) de mensen waren evenzeer aan hun Nieuwjaar (’t begin van de lente hier) gehecht als aan hun staartjes, en aan de rijstkoeken die ze met Nieuwjaar aten en die ook verboden zijn omdat ze zoo zwaar op de maag liggen’. Op nieuwjaarsdag was het de gewoonte om aan de goden van het nieuwe jaar rijst aan te bieden. De rijst werd dan gewoon gaar gestoomd of gekneusd en samengedrukt zodat het een soort koek wordt die ongekookt gegeten kan worden. Uiteindelijk werden de koeken onder de familie of leden van de werkeenheid verdeeld. Er was geen sprake dat zo’n verbod enig effect zou kunnen sorteren, je zou immers de goden tegen je in ’t harnas jagen en dat is wat geen enkele Japanner zich zou durven te veroorloven. Maar er werden helemaal geen koeken gemaakt want geen enkele Japanner herkende de eerste januari als een feestdag, wat de keizer ook mocht beweren.

Oudejaarsavond bracht Lindo door bij Bauduin in Yokohama. ’t Was een groot feest want Bauduin had alle Nederlanders in Tokio en Yokohama uitgenodigd. V.D. ging dien dag al terug naar Yedo. Maar ik ben nog een dag of drie gebleven, en heb met Mees¹⁶¹ van de Handelsmaatschappij een tocht te paard gemaakt naar het binnenland. (...) – Daarop kregen we bij het dorp Kamakura het kolossale afgodsbeeld te zien. (...) Zijn naam is *Daibuts* en ’t is

¹⁵⁹ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 170

¹⁶⁰ P. Rietbergen, *Japan verwoord*, 203. Maar Japan was ook ; vreemde bijna naakte mannen, hun schaamdelen nauwelijks bedekt, die reizigers vervoerden in hun schommelende *cango's en norimons* – hangmanden en draagstoelen

¹⁶¹ Rudolf Adriaan Mees, employé NHM in Tokio

een Vrouw, binnenin is een tempeltje; 't beeld is helemaal van brons.'¹⁶² Erg goed ingelicht was hij niet. 't Beeld heet *Daibutsu* wat grote Boeddha betekent. Bovendien is het geen vrouw maar een man. Cramer maakt een vergelijkbare opmerking in zijn journaal uit 1639 waarin hij melding maakt van de grote afgod van Japan genaamd *Deibudst* en tevens dat dit de duivels aller moeder was.¹⁶³ Zo'n opmerking zal je bij Lindo niet terugvinden.

'Bij nader inzien moesten jullie toch maar allemaal hier komen; 't zal mettertijd wel goed worden; zoo staat er vandaag in de krant dat alle Japanners Christen mogen worden als ze lust hebben - ik gun ze de pret; maar 't is jammer ; 't zal wel een bron van standjes, familietwisten, fanatieke haat en de hemel weet wat meer worden, en de beschaving eerder tegen dan meewerken.'¹⁶⁴ Anders dan in de christelijke wereld loopt 't zo'n vaart niet in Japan. 'De godsdienst van Japanners, zowel in de *Meiji-periode* als tegenwoordig, is niet veel meer dan een bij de hemel afgesloten verzekering om gelukkig te zijn (of eerder nog om niet ongelukkig te zijn, wat iets anders is) door voordeel te trekken van de occulte bescherming van welke goden dan ook.'¹⁶⁵ Het is de Japanner om 't even of dit een *boeddhistische*, een *shintoïstische* of een christelijke godheid is, hij zal voor iedere *kami* aan de bel trekken, in de handen klappen of iets te eten aanbieden, zekerheid voor alles.¹⁶⁶ Voor de bezorgdheid die Lindo aan de dag legt is dan ook volstrekt geen reden. De godsdienst werd niet op dezelfde manier opgevat als in Europa met zijn geloofsdogma's en uitsluitende bepalingen en impliceerde niet het gevoel van enige waarheid te vertolken. Het was louter ritueel en niet filosofisch van aard. Onvermijdelijk bericht Lindo vanuit Tokio weer over een brand. 'Vandaag kwam ik er drie [Europese GW] dames tegen (...) wandelende over de puinhopen van een stuk van vannacht afgebrande stad; dat is me iets geweest; (...) ik denk 5 à 600 huizen. Alles was schoon weggebrand, dat is een merkwaardig gezicht, er blijft letterlijk niets over dan de tot gruis getrapte en gevallen pannen, en de onregelmatig tusschen alles verspreide, zoogenaamde *godosons* of brandvrije pakhuizen, bestaande uit een houten geraamte met dikke klei

¹⁶² L. v. Gasteren, *Eeuwige thee*, 201

¹⁶³ P. Rietbergen, *Japan verwoord*, 56

¹⁶⁴ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 208

¹⁶⁵ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 62

¹⁶⁶ In boeddhistische heiligdommen hingen klokken en men eerde de *hotoke*, bij rampen en begrafenissen, door eenmaal op de klok te slaan. De *kami* in de *shinto-tempel* werd vereerd door belletjes te laten rinkelen of door in de handen te klappen. *Kami* waren er voor feesten, huwelijken en geboorten. Maar ook ter bescherming van het huis of een brug of een weg, kortom voor alle soorten bescherming, en natuurlijk in huis.

bestreken, en wit gepleisterd, met zware deuren en blinden voor de ramen.¹⁶⁷ De meeste winkels hebben een *godoson*, waarin de kostbaarheden geborgen zijn.’¹⁶⁸

En Lindo kan zijn verbazing niet verbergen als hij schrijft: ‘Treurigheid zie je er volstrekt niet; de mensen schijnen ’t veel meer eens een variatie te vinden in hun eentonig leven; ieders eigendom is dadelijk afgezet met paaltjes en strooien koorden; tegen de *godosons* aan of helemaal vrijstaande worden hutten van planken gebouwd, waarin je de verschillende families heel huiselijk ziet zitten theeslurpen of eten; overigens is ieder in de weer om puin weg te ruimen, wat al heel gauw gaat en de volgende week zal een groot gedeelte weer gereed zijn, tenminste in geraamte, om bij de eerste de beste gelegenheid weer af te branden.’¹⁶⁹

De gedachtegang van de Japanner bleef nog volledig onbegrijpelijk voor Lindo. Hij hield daarom de Japanners voor kinderlijk. Maar zoals aan de voorafgaande absolute heerschappij van de *shogun* en *samurai* niet te ontkomen was geweest, zo was ook tegen de heerschappij van de *vuurkami* niets te beginnen, het is *défaitistisch*: *shikata ga nái*, het is nou eenmaal niet anders, je kunt er niets tegen beginnen. Maar leg dat maar eens uit aan een Nederlandse ingenieur.

Op 21 februari 1873 schrijft Lindo aan zijn ouders dat hij, door de Japanners behandeld wordt als ambtenaar 2e klasse. Als een beschaafd mens dat doet zou het hem niet storen maar om door die vuile kerels die hij eigenlijk nooit als mensen beschouwde zo behandeld te worden, vond hij hinderlijk. Uiteindelijk was het alles te wijten aan het gedrag van V.D., de hoofdingenieur, die hem als zijn hulpje beschouwde. Hij betrok Lindo niet bij de besprekingen in Osaka of in Tokio, gunde Lindo geen enkel initiatief en als Lindo iets produceerde zette V.D. daar zijn handtekening onder zodat het leek alsof hij het ontworpen had. En dus kreeg Lindo, voor een reisje naar Osaka, reisgeld mee voor de 2^e klasse en voor een 2^e rangs hotel. Verder bleef zijn mening over Japanners zeer divers. Hij beschrijft hoe een jongen op straat naast hem kwam lopen, hem onophoudelijk van hoofd tot voeten opnemend, even grote stappen makend en alle bewegingen nadoend. Door imitatie groot worden dat was nu eenmaal het devies van de *Meiji-regering*. De kinderen vond hij alleraardigst en verbazingwekkend is het hoe de hele kleine kinderen, nog op de rug gebonden bij de moeder of bij een zusje, hem

¹⁶⁷ Term is niet terug te vinden in het Japans, wellicht van *godo* = wat met iets verbonden is.

¹⁶⁸ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 209

¹⁶⁹ *Ibidem*, 209

aankijken en dan, heel deftig, “*Tódzjien*” zeggen. Ook Kaempfer¹⁷⁰ maakt een soortgelijke opmerking als hij schrijft dat kinderen de Nederlanders, op hun reis langs de *Tokaido*, uitschelden voor Chinezen.¹⁷¹ In het begin kon het Kaempfer niet deren maar later begon hij zich te ergeren aan het voortdurende gescheld.

Was hij eerst nog vol lof over het landschap, ook daar komt aardig verandering in. In zijn brief van 7 maart 1873 schrijft hij: ‘t is eigenlijk een leven zonder poëzie hier; als je gaat wandelen denk je altijd dat je ergens komen zult en ‘t is net of je altijd op dezelfde plaats blijft – er is nergens onderscheid te zien, dan klim je op een heuvel, en als je er boven op staat zie je ook niets dan Japan met die vervelende eentonige houten huizen en de eeuwige mastbomen en de kleurloze landschappen over ‘t algemeen en die verschrikkelijke mensen er in waar je altijd ‘t eerst de neusgaten van ziet; (...) ‘t aantal ploertige gekleede Japanners met bouffantes om en de handen in de zak neemt met het uur toe, en dan vinden ze zichzelf zoo voornaam!’ En dan te bedenken dat Lindo nog een contract heeft voor twee jaar.

Op weg naar Niigata

Tokyo, 13 april 1873. Gelukkig gebeurde er iets waardoor Lindo’s humeur, en daarmee zijn kijk op de wereld, ineens enorm opklaarde. De regering had hem verzocht om naar Niigata te gaan, een beeldige streek zoals hijzelf schrijft. Om het rivierwater snel kwijt te kunnen raken hadden de Japanners vanaf de rivier de Shinanogawa, een kanaal gegraven naar zee. Daarbij moesten ze door een berg wat met een open afgraving uitgevoerd was. Echter die berg zakte de hele tijd in, en daar de Japanners dit probleem niet konden oplossen gaven ze aan Lindo de taak om eens te gaan kijken. Hij zelf maakte nog wat flauwe bezwaren maar die had hij natuurlijk volstrekt niet want de regering had hem geen groter plezier kunnen doen. Bovendien was hij verlost van V. D. die in Osaka gestationeerd was en kon hij eindelijk zelfstandig werken. ‘en zoo zal ik dan in de lieflijke maand Mei als de sneeuw op de bergen smelt en het water in de rivier daardoor hoog wordt voor 2 à 3 maanden op reis gaan.’ De reis werd des te meer interessant omdat in die kuststreek geen vreemdelingen kwamen. Hij hoefde geen begrotingen en geen berekeningen te maken, alleen gegevens te verzamelen en met een idee te komen. De toekomst zag er ineens weer zonnig uit voor Lindo.

¹⁷⁰ P. Rietbergen, *Japan verwoord*, 223

¹⁷¹ Het woord is Tojin. Dat betekent vreemdeling en is tevens slang voor Chinees. In: Kenkyusha’s new Japanese-English dictionary.

En aldus in een stralend humeur, was hij een enthousiaste getuige van het grootste evenement in Tokio dat in de lente plaats vindt en wat voor iedere rechtgeaarde Japanner het absolute hoogtepunt van het jaar is: het bloeien van de kersenbomen in het Uenopark.¹⁷² ‘Van de week heb ik iets prachtigs gezien: ’t is hier voorjaar, zoals je weet zoodat alle mogelijke kersenbomen, die je hier bij duizenden ziet, om ’t gebrek aan kersen te vergoeden, bloeien. Twee plaatsen hier in Yedo zijn vooral beroemd door het aantal kersenbomen, een daarvan is Oweno, een groot park, als ik ’t zoo noemen mag midden in de stad.’¹⁷³ Rondom die heuvel en zoover je kunt zien, verrijzen die kersenbomen, veel groter dan bij ons en met allerlei verwrongen stammen en takken en vol witte of roze bloesem, vooral prachtig tegen de donkere achtergrond van dat zware masthout.’¹⁷⁴

En dan wijdt hij uit over hoe de bevolking zich uitdost, hoe er naast de bestaande theehuizen nog wel 500 andere theehuizen verrijzen, versierd met vlaggen, lampions, wimpels, doeken en theemeisjes. ‘Men drinkt vooral veel *saké* en trekt aan de bel in de tempel, (maar dat zouden Japanners toch wel hebben gedaan los van dit feest). Je zoudt daar heele dagen kunnen blijven en je amuseren met te kijken naar het spelen der Japanners.’¹⁷⁵

Het chagrijn is verdwenen, de toekomst lacht hem toe. Hij ziet het leven nu van de zonnige kant.

Bloei van de kersenbloesem wordt nog steeds uitbundig gevierd. ‘Een goed voorbeeld van tolerantie van politiebemoeienis kan men ieder jaar waarnemen wanneer de kersenbloesem bloeit in het Uenopark, iets dat vele groepjes feestvierende mensen aantrekt, (...) De mensen zitten op matjes onder de bloesem te picknicken, te drinken en te zingen onder eendrachtig handgeklap zoals gebruikelijk bij feestjes.’ Uit de verdere beschrijving blijkt dat er veel politie aanwezig is die terechtwijzingen en waarschuwingen uitdeelt en wanneer het feestgedruis in volle gang is, om half negen in de avond, iedereen sommeert om naar huis te gaan, en binnen een half uur ligt het park er verlaten bij.¹⁷⁶ Hoewel daar eigenlijk geen reden voor is want het

¹⁷² Uenopark is famous for its more than 1000 cherryblossom during the cherryblossomseason. Uenopark becomes one of the country's most popular and crowded spots for '*hanami*' parties. *Hanami* is blossomviewing. but specially used for cherryblossom. Bron:Wikipedia

¹⁷³ Het blijft merkwaardig, boven de brief schrijft hij Tokyo en als hij het over Tokio heeft schrijft hij Yedo, de naam van vóór de restauratie in 1868

¹⁷⁴ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 222

¹⁷⁵ Ibidem, 223

¹⁷⁶ K.G. v. Wolferen, *Japan*, 248

park is 24 uur per dag toegankelijk. Tijdens de aanwezigheid van Lindo zal het niet veel anders geweest zijn.

Op 21 april 1873 schrijft Lindo weer aan zijn familie. 'Maar ik ben tegenwoordig heel tevreden, nou ja, ik weet volstrekt niet wat er tegenwoordig aan mijn geluk ontbreekt.' En dan iets verder (...) langzamerhand kom ik hier tot 't idee dat ook de minste Europeaan nog goed genoeg voor de Japanners is, of te goed. Tot nu toe ken ik geen enkele Japanner, waar ik ook maar een zweem van achting voor voel'. En daarbij beroept hij zich ook op Dr. Beukema en alle andere artsen in Osaka en Nagasaki, die er net zo over denken. Omgeven door mensen waar hij een enorme hekel aan had doet toch veronderstellen dat het leven in Japan, behalve op een enkele opleving na, hem bijzonder zwaar viel. Echter na verteld te hebben dat alle bomen en struiken in de tuin het loodje hebben gelegd schrijft hij: 'Intusschen is 't toch altijd veel beter dan bijv. vóór twee jaar om dezen tijd, en zegen ik altijd het oogenblik dat ik naar Japan ben gegaan' Hij noemt dan wat redenen zoals: veel gezien, veel ondervonden, goed verdiend en plezierig werk. Van dat werk dat zal wel, tenslotte is hij er nu bijna een jaar en veel verder dan een paar weken waterpassen is hij niet gekomen. Wel is hij nog steeds verlost van V. D. die in Osaka werkte aan de bouw van havendammen.

Voelde hij voor geen enkele Japanner enige achting? 'Alleen de koelie en de boy zijn Japanners waar ik achting voor heb - goedaardig, opgeruimd en zonder streken'. Reeds veel eigenschappen van Japanners heeft Lindo de revue laten passeren. Ze zijn onbeleefd, vuil, dom, kinderlijk, kortom een heel scala. Gelukkig waren ze af en toe aller-beminnelijkst en konden ze de goedkeuring van Lindo wel wegdragen maar dat was een zeldzaamheid. Zo nu en dan doet Lindo verslag van zijn ervaringen met ambtenaren als hij ze informeert over civiele zaken. Het gaat over zijn chef en twee souschefs, waar hij zich al eerder weinig vleidend over had uitgelaten. 't Is zoo onaangenaam dat die mensen je zoo wantrouwen; of wat 't is weet ik niet, maar van alles wat we tot nog toe hebben aangeraden, ook in kleinigheden doen ze niets'.¹⁷⁷

'Dien avond schuwden de 3 Chefs [tijdens 'n etentje *GW*] 't letterlijk om over zaken te spreken; als ik er maar begon, braken ze 't af; en aanhoudend uien slaan met die vervelende honden of om hun kinderachtige aardigheden lachen is me onmogelijk. Ze willen ook volstrekt niet geloven, wanneer je bijv. beweert, dat ze dwaas doen bruggen niet te verven, daar 't hout

¹⁷⁷ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 230

dan zoo gauw rot; hun antwoord is dan: "ja maar verven kost geld", en als je dan beweert dat 't later veel meer zal kosten een nieuwe brug te bouwen, lachen ze; dat is een kleinigheid, maar zoo is 't met alles. Het ontwerp voor de *hatoba* (of haven te Yokoh.) zal niet uitgevoerd worden omdat 't teveel geld kost.¹⁷⁸ Ze wilden 't nu toch op hun eigen manier doen; 't is om woedend te worden; ik heb hun nog een ander middel aan de hand gedaan, gezegd dat hun manier niet goed was, en dat ik me er verder niet mee bemoeide; 't zijn eigenwijze kinderen; iedereen die werkelijk zaken met ze te doen heeft, vervloekt ze dan ook en ik doe het bij dezen. Dan moet je op 't bureau komen, waar al die aapmensen zitten; twee derde doet niets en de rest weinig.¹⁷⁹

Voor de ergernis van Lindo is begrip op te brengen, maar, zoals gewoonlijk, deed hij ook niet erg zijn best om de situatie waarin de Japanners verkeerden te begrijpen. Hij bracht de Japanners, zijn drie chefs, in een lastig parket. Eerst had hij ze uitgenodigd om te komen eten, echter zij hadden laten weten dat zij niet konden komen wegens te grote drukte. Toen had Lindo een lichtje moeten opgaan. Hij wist dat ze niet veel te doen hadden en het was overduidelijk een smoes. Vervolgens nodigde hij ze uit om dan de volgende avond te komen en fatsoenlijkheidshalve konden ze niet weigeren of weer iets anders bedenken. De bedoeling van Lindo was om, zoals hij dat noemt, over zaken te spreken en als hij maar begon braken ze dat af met grappen of als hij iets voorstelde begonnen ze te lachen. Ze moesten zich behoorlijk opgelaten gevoeld hebben. Ze konden op geen voorstel ingaan want ze mochten geen cent meer uitgeven. Het was er gewoon niet; de gouvernementele kas was leeg.

De centrale regering, die in de plaats kwam van een bestuur van de *daimio* die ieder hun eigen gebiedje bestuurden, had bij haar aantreden in 1868 geen eigen bron van inkomsten.¹⁸⁰ Zij voorzag zich van inkomsten uit het bezit, hoofdzakelijk landerijen, van de *Tokugawa clan*. Deze inkomsten dekten net de helft van de gezamenlijke uitgaven. De centrale regering zag geen andere oplossing dan de bankbiljetpersen flink te laten draaien. Ter gelegenheid van het afschaffen van de *han*, ook *ken* genoemd, had de centrale regering de oude schulden, van de *daimio* overgenomen. Die hadden economie altijd al beschouwd als iets voor kooplieden, dus als iets niet passend bij hun stand, en hun tekorten altijd via leningen, bij diezelfde kooplieden

¹⁷⁸ Hatoba is een pier of een steiger. Minato is haven

¹⁷⁹ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 230

¹⁸⁰ Er waren in 1868 72 *ken*, in 1873 bij elkaar gevoegd tot 43 *ken*.

aangezuiverd. De totaalschuld was zo opgelopen tot 78 miljoen Yen.¹⁸¹ Dat was nog niet het eind van de financiële verplichtingen. Om de *daimio* en de *samurai* af te kopen had de centrale regering hun een uitkering toegezegd die een totaalbedrag van 390 miljoen Yen bedroeg. Hiervan werd 200 miljoen Yen in contant geld uitbetaald en 190 miljoen Yen in schuldbekentenissen.

Wat verder nog op de begroting drukte waren de buitenlandse adviseurs. De regering was dan ook altijd achter met betaling, zoals blijkt uit voortdurende klachten van Lindo.¹⁸² ‘En dat terwijl de Engelsen en Amerikanen kolossale traktementen hebben en daarbij nog allerlei voorrechten.’¹⁸³ Als Lindo iets adviseerde dat geld kostte, zoals het verven van een brug, dan kon dat niet omdat Japan zelf nog geen verf produceerde en het dus moest invoeren.

Op 11 mei bericht hij dat er drie dagen geleden vier branden waren waarbij 500 huizen afbrandden wat, zo schrijft hij, een vrolijk gezicht was. En nu om half twee werd hij wakker door brandklokken en was er weer een stuk van Tokio afgebrand plus het paleis van de *Mikado*, waar Lindo een prachtig gezicht op had. ‘s Morgens brandde er nog een deel af van een door Duitse doktoren beheerd hospitaal. Je leest het met stijgende verbazing.

Eindelijk was het dan zover; Lindo doet wat hij het liefste doet, op reis gaan. Hij werd, compleet met acht koelies en pakpaarden beladen met kisten vol proviand, op pad gestuurd naar Niigata. Hij was lyrisch over het landschap, zo prachtig mooi, daar is geen beschrijving van te geven. Om vervolgens iets te vertellen over ceders die een hoog prieel over de weg vormen ‘Maar toch heb je geen respect voor die oude, dikwijls met 2 of 3 aan elkaar gegroeide boomen; waarom niet, weet ik niet; mogelijk omdat ze nooit getuige zijn geweest van groote daden, waartoe de Japanners niet in staat zijn. Want je moet niet denken dat alles nu eigenlijk rozengeur en maneschijn is; ik wou niet graag dat ik iets had om me over te ergeren; gelukkig heb je dat altijd als je maar Japanners bij je hebt’.¹⁸⁴

Hij heeft een nieuwe tolk die, zo schrijft hij, van een beter gehalte is dan zijn twee vorigen, die waren meestal half dood. Zijn nieuwe geeft hem wel eens voldoende antwoord als ik hem iets vraag. ‘Uit zich zelf echter vertelt hij nooit iets; evenmin dat hij naar iets vraagt. Dan is er een “hooge” bij, die zich echter zoo hoog schijnt te rekenen dat ik hem nooit te zien krijg.’ En wat

¹⁸¹ De Yen had in 1873 ongeveer de waarde van een halve Amerikaanse dollar

¹⁸² L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 206

¹⁸³ Ibidem, 193

¹⁸⁴ Ibidem, 231

erger was hij snaaide altijd het beste logement voor de neus van Lindo weg en zat dan de heelen dag met zijn boy te kletsen als een oud wijf. ‘Wat die kerel nu doet mag de hemel weten; ’t is waarschijnlijk een dwarskijker; dat andere troepje is daar te laag toe; want toen ik den tolk vroeg hoeveel graden er nog waren tusschen dezen hoogen vriend en hem zelf, zei hij gulweg, zo’n groot getal dat hij ‘t niet wist.

Lindo was nog steeds onderweg naar Niigata. Hij vertrok op 14 mei. Zijn brief is gedateerd op 21 mei 1873. Het landschap was zeer bijzonder maar met zijn Japans gezelschap kon hij het nog steeds niet vinden: ‘Schrikbarend is dan ook hun onwetendheid, ook omtrent hun eigen toestanden; van de aardrijkskunde van hun land hebben ze eigenlijk geen flauw idee; ze weten dat dit landschap in ’t noorden, dat in ’t zuiden, maar van rivieren, bergen en wegen weten ze niets; dat is nog tot daar aan toe, maar dat zelfs die zoogenaamde ingenieurs die ik hier bij me heb, er zich ook volstrekt niet voor interesseren, wat voor rivier het bijv. is die we passeren en er geen flauw benul van hebben waar ze naar toe loopt, dat is ergerlijk!’

Behalve zich ergeren amuseerde hij zich ook: ‘Ik leid dus een leven als God in Frankrijk, en kan me er tot mijn verdriet best mee vereenigen tegenwoordig. Het doel van de reis ga je zoo langzamerhand als bijzaak beschouwen omdat de Japanners dat ook doen.’

Op 1 juni kwam Lindo in Niigata aan. Hij bekeek de rivier, de Shinanogawa, en het kanaal waarvoor hij toch naar Niigata was gestuurd. Vervolgens werd hij verrast met de vraag of hij geen ontwerp wilde maken voor de haven, die ze met alle geweld moesten hebben. Maar hoe het moest, daarover hadden de autoriteiten geen flauw idee. Omdat er geen kaarten waren van de kust stak hij zijn licht eens op aan boord van een groot stoomschip, vroeger Europees, tegenwoordig toebehorend aan een Japanse maatschappij en varende tussen Niigata en Tokio en tussenliggende havens. Hij verwachtte een Europese kapitein maar het was een Japanner die het bevel voerde. Zoals hij het beschrijft: meer een jongen die kapitein speelt op een stoomboot. Hij had een grote vergulde horlogeketting, kaplaarzen, geen zeekaarten en zei op alles wat je hem vroeg, volmondig “Yes, I see” . Lindo kreeg bepaald medelijden met het schip dat aan die vuile, kinderachtige Japanners was overgeleverd. De kapitein speet het dat hij geen zeekaart had maar als hij in Yokohama was zou hij toch eens proberen er een te bemachtigen.

De kapitein van een klein stoombootje, een Nederlander, kwam hem te hulp. Hij wist hem veel te vertellen over de riviermond en de zee. Lindo dacht dat het mogelijk zou zijn om een

prachtige haven te bouwen met grote terreinen voor pakhuizen en scheepstimmerwerven. Het zijn mooie plannen maar Lindo begreep snel dat ze niet uit te voeren waren. Het ontbrak hem aan kennis voor een dergelijk project en zijn gezelschap had er geen belangstelling voor. ‘Met de Japanners heb ik sedert onze aankomst hier soms weer publieke standjes om hun vervelend steeds door wachten en hun langzaamheid. ‘t Ergerlijkste is dat nog iedere keer gezegd wordt of ik ’t toch alsjeblieft gauw wil doen, en hoe lang of ik werk zal hebben en als ik zeg 10 dagen, kijken ze of ze zeggen willen dat ’t er 11 te veel zijn. “Ze” zijn eigenlijk de tolk en die hooge, die den heelen dag t’huis ligt te slapen, en soms eens met me meegaat bij wijze van spion.’¹⁸⁵

Het ging langzaam en gemoedelijk, eerst moesten ze 1½ uur wachten op de tolk en dan 1½ uur op de schipper. Als die er is stopte hij eerst een pijpje en ging niet eerder weg alvorens die opgerookt te hebben. Dan liep zijn boot driemaal aan de grond en bij het varen ramde hij een ander schip. Lindo vervolgt met: ‘Nou dat maakt alles dat Japanners zulke lammeligen zijn. Als je ze plezier wilt doen, moet je ze er in toegeven; maar als je menschen van ze maken wilt, en ook zelf als een mensch door ze behandeld wilt worden, moet je ze trappen en op ze spugen. O God ik zal zoo blij zijn er nooit meer een te zien; ’t is zonde van ’t mooie land, dat door zulke apen bevolkt en geëxploiteerd wordt.’¹⁸⁶ Mijn hemel, denk je dan als je dit leest, nog twee en een half jaar, Lindo hoe komt ’t om?

Op 13 augustus was Lindo weer terug in Tokio waar hij V. D. opnieuw ontmoette. Die ging weer terug naar Osaka om te zien of er nog een mogelijkheid was om de haven te bouwen. Het gouvernement had echter al eerder beslist dat het niet door zou gaan. Dat werd niet met zoveel woorden medegedeeld, het enige wat men zei was “nog niets bepaald”. Voor V. D. was dat erg lastig want hij had, speciaal voor de havenbouw al twee ingenieurs uit Nederland laten overkomen. V. D. vertelde dat hij nu een ontwerp moest maken voor de verlegging van een rivier bij Kobé. Een werk dat alleen maar diende ter verfraaiing maar waar uiteindelijk toch niets van zou komen. De laatste mededeling die Lindo doet over de haven van Niigata is: ‘(...) en dan komt de haven van Niigata, ook een mooi ontwerp voor studies en project maken, al komt er niets van; ik heb overigens, zoolang ik tenminste eens niet één werk of werkje heb uitgevoerd, een vreselijk onbestemd en onrustig gevoel over me.’¹⁸⁷ Dat van die haven had

¹⁸⁵ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 237/238

¹⁸⁶ Ibidem, 240

¹⁸⁷ Ibidem, 251

Lindo goed ingeschat. Niigata wordt nu nergens genoemd als een van de belangrijke havens van Japan. Op de kaart zijn alleen buitengaats, wat ankerplaatsen aangegeven.¹⁸⁸

Op 27 september 1873 had Lindo weer wat te melden: ‘Alles is hier wel, behalve het kind van een van de 12 bijvrouwen van den *Mikado*. Dat is dood, en van de week begraven, en toen moesten 3 dagen lang alle thee- en badhuizen! gesloten zijn, en op de dag van den begrafenis van het 2 daagsch wicht moesten alle ambtenaren tot en met die van de 7^e rang een visite komen maken bij den ceremoniemeester of zoo iets; dit was een Goevernementsorder.’

Begrafenisplechtigheden van het gewone volk veranderden, in de loop van de *Meiji*, van groots en kostbaar naar sobere eenvoud, maar de aristocratie hield vast aan oude gebruiken, en zo ook het keizerlijk hof. ‘Toen in 1897 de keizerlijke familie de begrafenis van de keizerlijke weduwe regelde, werd bij die gelegenheid 600.000 yen [\$ 300.000 GW] uitgegeven, een enorm bedrag voor die tijd. Enkele duizenden misdadigers kregen gratie, de scholen werden een weeklang gesloten en een maand lang was in heel Japan alle muziek verboden’.¹⁸⁹

De superioriteit van de keizer uitte zich voor alles in het ritueel en dat moest, modernisering of niet, zorgvuldig in stand gehouden worden. Voor het volk kon er dan geen twijfel bestaan over de vraag waar de macht over land en volk zetelde. Al in 1892 leerden leerlingen van de lagere school zinnen uit het hoofd waarin zij beloofden ten volle bereid te zijn hun leven voor de keizer te geven, en als volgt samengevat door het Japanse ministerie van onderwijs: ‘Rechtstreeks van de hemelse godheden afstammend heeft de Keizer onwankelbaar zijn hoge plaats bekleed, door alle generaties heen eerder als vader tot kind dan als meester tot dienaar. De keizerlijke familie was het ouderlijk huis; de onderdanen waren als verwanten en bekenden.’¹⁹⁰ En nog steeds worden de Japanners door hun docenten, kranten en televisieprogramma’s er voortdurend aan herinnert hoe uniek hun cultuur en hoe bijzonder hun overtuigingen, gebruiken en levensbenadering is. Dit wordt *nihonjinron* genoemd, dit is: theoretiseren over het Japans-zijn, en benadrukt niet alleen de gedachte dat Japanners onvergelijkbaar anders zijn, maar ook dat de Japanse manier van zijn, superieur is aan wat de rest van de wereld te bieden heeft.¹⁹¹

¹⁸⁸ Bron: Wikipedia

¹⁸⁹ L. Frédéric, *Het dagelijks leven*, 14

¹⁹⁰ K. v. Wolferen, *Japan*, 345

¹⁹¹ Ibidem, 349

Een zee van verveling

Voor Lindo sleepten de dagen zich voort. Hij verbleef in Tokio, 's morgens las hij wat, 's middags wandelde hij wat en 's avonds hoopte hij op visite te kunnen gaan of visite te ontvangen. En verder blijft de verwachting op een groot werk. Natuurlijk de haven van Niigata of de haven van Osaka, dat zou ook heel mooi zijn, zelfs samen met V.D. die, zo schrijft hij, menselijke trekken krijgt. Maar ja, Niigata kwam niet van de grond evenmin als Osaka. "Nog niets bepaald."¹⁹² Dat is een eufemisme voor, 't zal niet veel worden.¹⁹³

En te midden van al dat niets doen komt hij de keizerin tegen. 'Gisteren ben ik op mijn middagwandeling de Keizerin (ik dank U toch) tegengekomen, zittende in een rijtuig met één aap op de bok en één er achter; een stuk of zes apen vóór uitrijdende; daar achter een rijtuig met drie hofdames geheel in 't wit gekleed; daar achter nog één van 't zelfde en daar achter een met een verschrikkelijke aap er in en met 3 of 4 zoogenaamde *betto's*, dat zijn paardejongens, er achter aan loopende en zich aan het rijtuig vasthoudende en met elkaar stoeiende net als hollandsche kwajongens die achter een rijtuig aan lopen – een allerbespottelijkste en armoedige vertoning. (...) Het volk ging op bevel van de vooruit rijdende aap-lanciers op de hurken zitten.'¹⁹⁴

Het toeval wilde dat hij twee weken later de vorstin in eigen persoon ontmoette. Hij doet hiervan verslag in zijn brief van 7 december 1873. Er waren twee Hollandse dames die een schooltje exploiteerden dat door de keizerin geïnspecteerd zou worden. De Hollandse dames vonden dat best maar op de voorwaarde dat er enige Hollandse vrienden bij aanwezig mochten zijn. Dit werd na veel moeite toegestaan. De keizerin zou in de salon van hun huis ontvangen worden; zij mocht echter niets gebruiken wat aan de dames toebehoorde. Zij had meegenomen: haar eigen stoel, haar eigen tafel met tafelkleed. Haar eigen beste kamer was achter een paar schermen in de gang geplaatst. Verder had ze ook een geweldige kist meegenomen met eten voor de keizerin met haar eigen theepot en haar eigen kopjes. Tot grote teleurstelling van Lindo niet het prachtige Chinese porselein maar gewoon gemeen europees

¹⁹² In Japan worden conflicten vermeden, genegeerd, geloochend, ontkend, ritueel uitgedreven maar zelden opgelost. In: K. v. Wolferen, *Japan*, 434

¹⁹³ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 250

¹⁹⁴ Ibidem, 258

spul met een suikerpot van gegoten glas. Treurig, treurig. Nadat de leerlingen hun kunsten aan de keizerin vertoond hadden werden de gasten aan haar voorgesteld door den minister van Landbouw, Kuroda, zonder hun namen te noemen. Die wist hij niet. Ze maakten een buiging en werden weer snel de kamer uitgelootst want de keizerin wilde een hapje eten.

Dat gebeurde in het geheim achter een kamerscherm maar Lindo zou Lindo niet zijn als hij niet stiekem om een hoekje gekeken had. De dienstmeiden gaven het eten aan de hofdames en die gaven het aan de keizerin. Er stond ook een grote vuurpot naast haar en na het eten stak ze een pijpje op. Toen ze uitgerookt was, klopte ze in een klein zilveren kastje haar pijpje uit. De communicatie verdient enige vermelding. Een van de Hollandse dames sprak tegen de tolk, de tolk sprak tegen de minister, de minister sprak tegen een hofdignitaris, de hofdignitaris sprak tegen een oom van de keizerin en de oom nu deelde wat hij gehoord had mede aan vorstin. Waarschijnlijk zal er wel niet veel gesproken zijn. De dames van de school speelden ook nog piano wat iedereen erg leuk vond behalve de keizerin, althans ze liet er niets merken want ze vertrok geen spier van haar gezicht.¹⁹⁵

Wel liet de keizerin nog vragen of de heren op z'n europees wilden dansen, maar dat werd beleefd doch beslist geweigerd.¹⁹⁶ Gelukkig werd er niet naar andere capriolen gevraagd.

In een korte brief op 9 februari 1874 legt Lindo omstandig uit dat de Hollanders hun positie in Japan nu volledig aan het verliezen zijn. 'De Amerikanen schenken geld voor onderwijs met Amerikaans onderwijspersoneel. De polytechnische school zou zeker helemaal Hollands worden maar is Engels geworden met geheel Schots personeel, dat er gekomen is door de Oriental Bank, terwijl het de Handelsmaatschappij had kunnen zijn als het niet zo'n oude wijvenboel was. De Schotten hebben het geld voorgeschooten voor de spoorwegen en het hele spoorwegpersoneel is bijna uitsluitend Schots en als er nu een Nederlander gevraagd wordt zal het een uitzondering zijn.'

Lindo klaagt zich wat over de politieke toestand die weinig stabiel is. Ministers komen en gaan en de chefs komen en gaan gelijk mee. 'Daardoor gaat 't ook met 't werk zoo

¹⁹⁵ Mare, 14 mei 2009 verslag van Hans van der Lugt: als een soort tweederangs journalist mocht ik de Japanse keizer een paar vragen stellen. Die waren natuurlijk vooraf uitonderhandeld. Toen ik begon, in het Japans draaide zijn gezicht heel langzaam mijn kant op. Ik weet nog dat ik dacht: Leeft u nog wel? Of bent u een soort geperfectioneerde Sony-robot? Dat is helemaal Japan: het summum van vormvastheid.

¹⁹⁶ Kaempfer, in zijn hoedanigheid van vertegenwoordiger van de VOC werd op zijn eerste bezoek gevraagd, om voor *shogun* Tsunayoshi, op Europese wijze te dansen, op het tweede bezoek, in 1692, was het aantal capriolen nog veel groter. De dagen daarna volgden grote ontvangsten waarbij de VOC vertegenwoordigers, desgevraagd, nu weigerden te dansen, of het verzoek moest van de *shogun* zelf komen. In: P. Rietbergen, *Japan verwoord*, 257/258

allervervelendst, en wordt er niets hoegenaamd uitgevoerd. We hebben nu weer een anderen Chef, een zekere Hayasi, een oude vent, die liefst ook Chef is van de Afdeeling Politie, en zelfs nooit op het Bureau van den Waterstaat verschijnt, daar de politie zijn liefhebberijvak schijnt te zijn.- 't is in treurig.¹⁹⁷

Lindo hield zich, bij gebrek aan werk, onledig met het havenproject van Niigata. De rivier die daar in zee valt slibde geweldig aan zodat schepen niet over de drempel konden komen. Hij miste de kennis om dit probleem op te lossen omdat hij, daar hij zijn opleiding in Breda had gehad, veel wist over fortbouw maar toch weinig over waterbouwkunde. En bovendien was de centrale regering volstrekt niet van plan om geld in Niigata te steken. Tot zijn voordeel moet wel gezegd worden dat hij al waterpassend Japan geholpen heeft aan een Japans equivalent voor het Nederlandse NAP, dat nog steeds als zodanig gebruikt wordt. En ach, 'Ik leef hier zoo op mijn gemak, voor niets te zorgen, tijd voor alles.'¹⁹⁸

Op 21 maart 1874 bericht Lindo dat de Japanse regering besloten had om het afwateringskanaal niet verder af te bouwen. Lindo was daar toch zeer verheugd over, immers dat was wat hij in een rapport geadviseerd had. Achteraf schijnt de Japanse regering daar weer op teruggekomen te zijn, op een kaart van de huidige situatie staat onmiskenbaar een afwateringskanaal.

Iets of iemand in de regering had hem weer eens aan het werk gezet. 'Onder die bedrijven door moet ik nu ook een plan maken voor een vluchthaven voor Japansche jonken hier te Yedo, waar ze bij stormweer veilig liggen.' Lindo schetste verder hoe er door Engelsen en Fransen ook veel plannen werden gemaakt en ingediend en hoe die door eigenwijze en koppige *Yakunins* veranderd en verknoeid werden. En verder: hij verveelde zich, 't Is hier tegenwoordig geweldig saai,' en dan met wie hij gedejeuneerd heeft.¹⁹⁹ Je krijgt zo de indruk dat niemand iets om handen heeft en dat de verschillende nationaliteiten zich collectief suf vervelen.

Soms rees er uit de zee van verveling zo af en toe een kleine afleiding op '(...) de voorjaarsfeesten zijn intusschen in volle gang, de roze kersenbloesem is werkelijk als één kleed over de kersenboomen uitgespreid en net als verleden jaar zijn er weer dagelijks massa's mensen op de been, die zich als kinderen in de theehuisjes onder de kersenboomen zitten te

¹⁹⁷ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 267

¹⁹⁸ Ibidem, 273

¹⁹⁹ Ibidem, 278

vermaken met eten, drinken en guitar. Als ze zich dan maar op Japansche manier kleden is 't goed, dan is alles in overeenstemming, maar een verschrikkelijk gezicht is 't die beschavingen in zoogenaamde Europeesche kleeren zich als kinderen te zien aanstellen; je krijgt er een diepe verachting voor, als je die nog niet hebt.' ²⁰⁰

De westerse kleding werd nu eenmaal gedragen zoals een Japanner dat het beste uitkwam. Hij moest zich natuurlijk wel voorzien van schoenen maar vond dat de Japanse voeten daar niet voor gemaakt waren. Dat het schoeisel van zeer slechte kwaliteit waren wist hij niet. Om te laten zien dat hij met de mode meeding knoopte hij de veters aan elkaar en hing zijn schoenen om de nek. Aan zijn voeten deed hij dan zijn geriefelijk zittende sandalen.

In het Uenopark zal Lindo veel ambtenaren gezien hebben, in ieder geval inwoners van Tokio met enig aanzien. De keizer had een uniform voorgeschreven voor de ambtenaren. Uniformen echter werden zo populair dat iedere beroepsgroep wel een uniform had compleet met insignes voor de rangen waaruit zo'n groep bestond. Zo kon iedereen zien waar iemand thuisbehoorde en voor de leden van de beroepsgroep zelf was het van belang welke rang iemand had. Bij de begroeting moest iemand van een lagere rang een diepe buiging maken voor iemand van een hogere rang. De hogere rang boog natuurlijk minder diep.

De maatschappij was geworteld in rituelen en de grootste zorg van de Japanner was dat die goed werden uitgevoerd. ²⁰¹ Wat Lindo zag waren groepjes gelijkgezinden, dus van dezelfde klasse en rang die plezier maakten in hun, meestentijds, op westerse mode geïnspireerde fantasie-uniformen. Voor Lindo zag het er kinderlijk en ergerniswekkend uit. De Japanner moest van hogerhand moderniseren en hij vulde dat naar beste weten in.

In zijn brief van 5 april 1874 maakt Lindo de lezers van zijn brief, lieve mensen, deelgenoot van een probleem. 'Ze beginnen zoo tusschenbeiden al te spreken over verlenging van contract en vertelden van de week dat ze er over gesproken hadden met Sanjo, dat is de *Daijin-Daijin* of de hoogste *Yakunin* van 't Rijk die handelend voor de *Mikado* optreedt.' Zijn probleem is dat hij nog drie jaar moet doorbrengen zonder de beschaafde wereld te zien maar aan de

²⁰⁰ L. v Gasteren, *Eeuwige rijst*, 279

²⁰¹ Bij gebrek aan aanwezigheid aan universele waarden, doet de Japanner om te bepalen of zijn gedrag goed is, een beroep op het ritueel. Conformiteit aan maatschappelijke verwachtingen is de enige manier om te overleven. K. v. Wolferen, *Japan*, 430

andere kant, zo'n traktement krijgt hij nooit meer. Hij zal op het moment zelf maar een besluit nemen, althans dat neemt hij zich voor.²⁰²

Vanaf 1871 streefde Japan ernaar om internationaal erkend te worden. Dat streven wierp zijn vruchten af in een handelsovereenkomst met China in 1871 en met Rusland door bij verdrag de Kurilen te verwerven. Een werkelijke crisis echter in de buitenlandse betrekkingen, ontstond door de weigering van de Koreaanse regering om de *Meiji-regering* te erkennen. Uit de regering nu gingen stemmen op om Korea tot een oorlog te dwingen. Dit voorstel werd van harte ondersteund door Iwakura van de hofactie en Okubo van de Satsuma-factie. Dit veroorzaakte een diepe breuk tussen de verschillende regeringsgeledingen zoals met Chosŭ en Tosa. Waarna de Japanse regering van oorlog met Korea afzag.

In 1874 stuurde de Japanse regering, deels ook om de partij die in de controverse aan het kortste eind had getrokken weer binnen boord te krijgen, de marine naar Formosa. De expeditie echter was erg duur en niet al te succesvol. Het bracht Japan wel een diplomatieke zege. Het lukte om de Chinese aanspraken op Formosa volkenrechtelijk twijfelachtig te doen schijnen en het conflict om de Ryukyu-eilanden in Japans voordeel te beslissen.²⁰³ Het is hierover dat Lindo berichtte: 'Met de krijgstoerusting tegen Formosa wordt ijverig voortgegaan; die expeditie schijnt voornamelijk gedaan om de Satsumalieden te beloonen die zich bij den laatsten opstand koest hebben gehouden. Dat schijnt over 't geheel krijgslustige kerels te zijn, waar in elk geval meer leven en waardigheid in zit dan in die theeslurpende kinderen hier.(..) Nou maar om die mensen dan te beloonen, gaan de Japanners een expeditie doen tegen de Formosanen.'²⁰⁴ Hij legt vervolgens uit dat de Satsuma lui zich voortdurend ergeren aan het feit dat de Japanners door de Koreanen van tijd tot tijd met minachting behandeld worden. Hij vervolgt met: 'Nu zouden ze het liefst de Koreanen gaan bestrijden maar dat durft het Goev. in 't geheel niet, daar er dan waarschijnlijk geen enkele Japanner levend af zou komen; ze vinden dus nu op Formosa een geschikte afleiding.' Lindo stelt verder in zijn brief dat de Japanners hun geld wel beter kunnen gebruiken dan in oorlog tegen Formosa. Even verder in de brief doet hij uitspraak een profeet waardig: 'Intusschen hoop ik dat ze allemaal opgevreten zullen worden door de Formosanen, want ik denk als zij

²⁰² L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 280

²⁰³ Fischer, *Das Japanische*, 295

²⁰⁴ L.v.Gasteren, *Eeuwige rijst*, 281

succes hebben de verwaandheid geen grenzen meer zal hebben en ze 't zelfde met Rusland en Korea gaan beginnen.' ²⁰⁵

In 1895 versloeg Japan China en verwierf Formosa. In 1905 versloeg Japan Rusland. In 1910 werd Korea geannexeerd, in 1931 viel Japan Mantsjoerije binnen en in 1937 brak een nieuwe oorlog tegen China uit, dat volkomen weerloos was tegen de niets ontziende bruutheid van de Japanners. Op 7 december 1941 kende de Japanse hubris geen grenzen meer en viel Japan de vlootbasis van de Verenigde Staten op Hawaï aan, met de bekende noodlottige afloop.

We keren weer terug naar 1874. Lindo schrijft dat, daar de Chinezen bang zijn voor een oorlog met Japan, Engelse koopvaardischepen geen troepen of ammunitie voor de Japanners mogen vervoeren. Dan doet hij de rol van de Amerikanen uit de doeken. 'De Amerikanen daarentegen wel; men zegt zelfs dat Amerika helemaal achter de geschiedenis zit, omdat het er een aanleiding inziet zijn invloed hier te vergroten; één van de groote Pacific-mailboten ligt hier te Yedo op 't oogenblik dus ook troepen en ammunitie te laden; de commandant van een der Amerikaansche oorlogsschepen te Yokohama heeft verlof gekregen als commandant dienst te nemen op een van de Japansche oorlogsschepen; nog een Amerikaansch genie-officier die hier was in dienst van het departement van Koloniën (Yezo) gaat mee als bevelhebber (sic) der landmacht. Den Russen wordt in de krant per advertentie openlijk door hun Consul Generaal [de Amerikaanse GW] verboden in eenig opzicht met de expeditie te bemoeien'. ²⁰⁶ Het wordt nu wel duidelijk waarom de expeditie zo duur was. De Japanners werden wapens, transportkosten met Amerikaanse schepen en Amerikaanse officieren in rekening gebracht. En de Britten noch de Amerikanen waren bepaald goedkoop. Al met al was het resultaat zeer matig.

Lindo heeft de verwikkelingen ongetwijfeld met grote aandacht gevolgd want hij verveelde zich en iedere doorbreking van de dagelijks gang van zaken was hem welkom. 'Overigens zou ik graag een beetje onstuimiger leven willen dan hier, want hier is 't wel het non plus ultra van saaiheid. De ééne dag nog meer precies 't zelfde dan de andere.' Dan hoopt hij wat afleiding te vinden door het apert oneens te zijn met V.D. maar tot grote ergernis is daar geen discussie mee te beginnen omdat V.D. die nu eenmaal altijd ontwijkt. ²⁰⁷ Maar ach, het kon toch allemaal veel slechter en bleef hij liever in Japan dan weer luitenant te worden in Holland of

²⁰⁵ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 282

²⁰⁶ Ibidem. 282

²⁰⁷ Ibidem, 283

ingenieur hoewel hij daarvoor eigenlijk niet de juiste opleiding had. Want hier heeft hij veel geld, een comfortabel huis, weinig zorgen, in één woord een waar plantenleven.²⁰⁸

‘De Japanners’, zo schrijft Lindo op 3 mei 1874, ‘hebben van de week de officiële mededeling gedaan dat ze ons contract gingen vernieuwen en traktement vermeerderen; ik verlang naar jullie en de vrienden geweldig terug, maar hoop in de eerste 10 jaar niet weer in Holland te komen wonen. De Zuiderzee zou een uitzondering maken.’²⁰⁹ Eigenlijk hoopte hij op een jaar verlof, of eventueel zes maanden en op een traktement van ten minste \$500. Hij vroeg zijn familie dringend om te schrijven als ze van grote ondernemingen horen in het buitenland. ‘Maar, raadt mij als je blijft niet aan van voorzichtig te zijn en een goed baantje niet weg te gooien voor je iets anders hebt; ik geloof dat zulke “goede baantjes” in veel opzichten heel verkeerd zijn; je komt er hier zoo toe, alles zoo op je gemak, zoo oostersch te doen, tijd voor alles, haast U langzaam, er komt toch nooit iets van, niemand die boven je staat, teren op je eigen wijsheid. Jan Salie. En zit nooit voor iets in, je bent hier in een kinderkamer’

Lindo heeft nog steeds niets uitgevoerd en zijn tolk legt hem uit waarom. Hij zei: ‘(...) dat dit grootendeels komt omdat we niet met den Minister in aanraking komen en alles door middel van die kleinere *Yakunins* gaat; hij zou ons met den Minister in kennis brengen en bood zich aan altijd tolk te willen zijn als we buiten de *Yakunins* om met den Minister wilden spreken. Nou ik geloof dat de goede man zich illusies maakt; vroeger ging dat goed en Dr. Bauduin onder anderen kwam nooit met iemand anders dan de hoogste *Yakunin* in aanraking [wat niet zo was *GW*]; tegenwoordig beschouwen de Japanners de vreemdelingen echter als te laag dan dat zij in rechtstreeksche aanraking met den Minister zouden kunnen komen; ze denken bovendien dat ze ’t zelf net zoo goed weten, zenden als ze iets te vragen hebben een tolk met een mondelinge boodschap; je legt dien dan uit wat ze nodig hebben te weten, zoo’n vent doet net of hij je oogenblikkelijk begrijpt, zegt op alles “*hè*” en naderhand blijkt ’t dat hij er geen stom woord van begrepen heeft van wat gezegd hebt. ’t Is vee! Met die lelijke apengezichten en die kromme beenen.’²¹⁰ Zo kennen we Lindo weer.

²⁰⁸ Ibidem, 285

²⁰⁹ Wet op afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee werd aangenomen in 1919. De afsluitdijk werd voltooid in 1932

²¹⁰ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 288

Perikelen rond de contractsverlenging

Tokyo, 17 mei 1874 en Lindo ontploft van woede. ‘Ik moet jullie heel iets anders schrijven dan ik gedacht had; ik zie er geweldig tegen op om deze brief te beginnen, daar ik me onder het schrijven weer geweldig tegen die vervloekelingen van Japanners zal opwinden.’ Wat is het geval? Lindo en Van Doorn kregen van het Japanse gouvernement een voorstel om hun contracten nog eens met drie jaar te verlengen. Van Doorn wilde een jaar verlof met een half jaar traktement. In ieder geval werd hem een verhoging toegezegd van \$100. Lindo meende ook recht te hebben op een verhoging van \$100. maar op zijn vraag aan de tolk zei deze “ik denk \$30.” Zijn traktement zou dan \$430 worden, echter hij had \$500 gevraagd. Hij ging verhaal halen bij zijn chef. ‘Onze chef is een heel oude heer, die altijd door zit te lachen of te slapen, zich volstrekt niet met de zaken bemoeit en alles overlaat aan een pedant jong snotneusje, met een gouden horlogieketting en verschrikkelijke zegelringen en natuurlijk vuile boordjes – akelig beschaafd.’ Van Doorn meende dat er wel een mouw aan te passen was, door beiden wat toe te geven. ‘Maar daar was geen sprake van daar geen enkele vreemdeling hier zijn contract op zulke minne voorwaarden heeft moeten verlengen en ik, het alles behalve aangenaam vind op zoo ’n duidelijke wijze bij V.D. achteruit gezet te worden.’²¹¹ Hij nam het besluit om het voor geen cent minder te doen dan \$500. ‘Niet voor het geld maar voor de eer; als ik minder aannam zou ik zelfs mijn minderheid tegenover hen erkennen en dat nooit; dat staat tenminste op ’t oogenblik bij mij vast, en ik hoop en denk zeker dat ’t blijven zal. Ik weet wel dat ik een groote verantwoordelijkheid op me neem, wanneer ik op die manier mijn fortuin met voeten schop’. Hij preludeert op dat, waarvan hij weet dat er gaat komen: vermaningen van het thuisfront.

En dan komt de vaderlijke vermaning, gedateerd Den Haag, 15 juli 1874.²¹² ‘(...) in elk geval moet ge, dunkt me, niet bedanken, maar onder protest aannemen. B.v. zeggen dat ge er prijs op stelt verder te werken, maar dat uw rang en uw stand niet toelaten, dat ge als inferieur behandeld wordt: dat ge de verhoging slechts onder protest kunt aannemen, en er op blijft aandringen, dat ze vermeerderd wordt, en dat ge zeker zou bedanken als dat met uwe

²¹¹ In Lindo’s tijd waren er tussen de 500 en 600 buitenlandse experts in Japan waarmee hij geen contact had, hij kon dat dus niet weten. Fischer, *Das Japanische*, 280

²¹² Mark Prager Lindo (1819-1877) schreef onder het pseudoniem Den Ouden Heer Smits en was daarnaast inspecteur bij het Lager Onderwijs. Bron: Wikipedia

gevoelens van plichtsbesef kondt overeenkomen, die u verboden eenmaal begonnen werk te staken.' Hij geeft een voorbeeld van zijn eigen handelen toen een ander dan hij werd voorgedragen als inspecteur van middelbaar onderwijs wat hem fl.1500 per jaar scheelde en dat hij het zonder morren gedragen heeft. En dat het ministerie nu heus wel beseft zal hebben dat hij onheus bejegend is. En zo gaat dat even door in de brief. Eigenlijk krijgt de lezer de indruk dat het de familie niet slecht uitkomt dat Lindo een heel eind weg zit. De brief van zijn vader is doordeesemd met brave, negentiende burgerlijkheid. Hij raadt hem dringend af om naar Amerika te gaan want dat land is oneerlijk en gemeen en in de Far West leeft slechts uitvaagsel 'Verder is mijn raad, als ge blijft alles aan te nemen van de Japanners wat ge krijgen kunt boven uw lief traktementje,- dat ge in Europa of elders niet weêr krijgt,- en dan te blijven pruttelen en te protesteren tot men U voldoet, - wat zeker zal geschieden zal op den duur,- vooral als ge U onmisbaar weet te maken.' Iets van het door Lindo zo gehate Jan Salie is er wel in te herkennen.

Dat Lindo onmisbaar werd valt te betwijfelen of het moet als verslaglegger van de Japanse natuur zijn. In zijn brief van 22 augustus 1874 deelt Lindo mee dat hij de dag daarvoor teruggekomen is van een 14-daags reisje door de bergen. Hij doet pagina's lang minuscuul verslag van beekjes, watervalletjes, weggetjes, dorpjes en hotelletjes. De brief is samen te vatten in de zin: De natuur is overal onbeschrijflijk mooi. Lindo kon het met de natuur een stuk beter kan vinden dan met de Japanners.

Over de dreigende oorlog tussen China en Japan bericht hij dat deze met een sisser is afgelopen. De Japanners eisten een hoge schadevergoeding omdat de overtocht naar Formosa wel erg duur is geweest maar de Chinezen hebben afgedongen tot een bedrag van een miljoen zeshonderdduizend gulden, waar de Japanners mee akkoord gingen en waarop ze Formosa weer hebben verlaten. Aldus de mededelingen van Lindo op 14 november. Verder constateerde hij dat de Chinezen wel erg weinig vaderlandsliefde hebben. Echter 'de Japansche vaderlandsliefde is geweldig tot bij het lage volk toe. Ze zijn er trots op een Japanner te zijn'. Daar horen wel enige bemerkingen bij. Vóór 1868 had de Japanner weinig last van vaderlandsliefde. Zijn liefde strekte zich uit tot zijn familie, zijn dorp of zijn clan en zijn absolute liefde was voor de keizer, aan wie hij alles te danken had.

Aanstormend Japans Nationalisme

Na 1872 veranderde er werkelijk van alles. Een van de ingrijpendste veranderingen was de invoering van de algemene dienstplicht. De doorsnee Japanner ging er van uit dat vechten iets was voor *samurai* en wilde daar niets mee te maken hebben. Om het begrip ‘Staat’ populair te maken werd in 1872, op voorschrift van de keizer, de “*Dag van de Stichting van de Natie*” ingevoerd ofwel *Kigensetsu*. Op deze dag werd herdacht dat in 600 v.Chr. de mythische eerste keizer, Jimmu, zijn hoofdstaf in Yamato zou hebben gesticht. Deze dag, ook wel de “*Dag van het Rijk*” genoemd, werd gevierd op 11 februari. De bekendste slogan in de *Meiji*-periode was: *fukoku kyohei*, rijk land sterk leger.

Na 1868 ontwikkelde zich een, door regering en keizer, geïnstrueerde gedachtegang. Het denkschema van de meeste Japanners ontwikkelde zich in een richting waarin de staat het evenbeeld van de familie was. Dientengevolge moest de familiemoraal bepalend zijn voor de vorm van de moraal van de staat. Tussen staat en familie moest er een directe relatie bestaan. De trouw aan de familie was een voorbeeld voor trouw aan de keizer.²¹³ Deze aspecten gingen samen met de eerbied die men verschuldigd was aan de Japanse voorvaderen wat van oorsprong ook een *confucianistisch* begrip was. Dit leidde vanzelf tot eerbied voor de geschiedenis van de mythe van de stichting van Japan. Japan groeide in de ogen van de meeste mensen uit tot een heilige, onaantastbare, onschendbare en almachtige entiteit, met als symbool: de keizer. En keerde aldus terug naar het geloof dat de staat en de keizer de hoogste vorm van bestaan en gezag vertegenwoordigden. Het Japans nationalisme werd geleidelijk aan sterker, gebaseerd op het concept van de opoffering van het individu voor het welzijn van de collectiviteit. Men geraakte weer in een geestelijke atmosfeer die niet veel afweek van die van de hele periode van het feodale regiem van de achtereenvolgende *bakufu* die, van 1185 tot 1868, over de lotgevallen van Japan had beslist. De eigenlijk Japanse aard was niet veranderd, maar had zich gewoon ingepast.²¹⁴

Het was tegen deze gedachtegang, die tijdens het verblijf van Lindo meer en meer veld wint, dat Lindo stuk liep. Hoe denkt zo’n 2^e rang ingenieurtje uit *Oranda* nog wel, ons de wet te kunnen voorschrijven. Zo’n zelfde gedachtegang trof natuurlijk ook V.D. Deze maakte ontwerpen voor rivierverbetering, havens, tunnels en een hoge drukwaterleiding. Dit alles

²¹³ Gehoorzaamheid en piëteit voor de ouders is de hoogste deugd in het Confucianisme.

²¹⁴ K.G. v. Wolferen, *Japan*, 52 + 54

werd niet door de drie Hollanders uitgevoerd, die op voorstel van V.D. naar Japan waren gekomen, maar door Engelsen die na 1875 door de Japanners aangeworven werden.²¹⁵ Dit gebeurde in samenwerking met Japanse ingenieurs die van de nieuwe polytechnische school van Osaka kwamen.

Het zag er voor Lindo, waar het gaat om verlenging van zijn verblijf, niet al te best uit. Naar het schijnt had V.D. aan Thissen beloofd dat hij naar Tokio kon komen hoewel er helemaal niets te doen was maar, zoals hij aan Lindo bekende, hij had dat nou eenmaal aan Thissen beloofd.²¹⁶ Lindo vroeg hem of hij ook met zijn belangen wilde rekening houden. Hij verzekerde hem dat hij dat zeker zou bespreken als hij weer in Osaka was. Hij zou dan voorstellen dat ze hem een grote rivier zouden geven.

Lindo had zorgen. Hij had, zo schreef hij in zijn brief van 26 december 1874, aan de Japanners een ultimatum gesteld van \$450. ‘Ze zeggen dat ’t heel lastige zaak is, enz. en zullen zoo spoedig mogelijk antwoorden. Happen ze niet toe dan is ’t een duidelijk bewijs dat ze liever hebben dat ik wegga, en ik doe ook alles liever dan bij wijze van gunst te blijven’. Lindo schreef dat hij V. D. het ultimatum had laten stellen. Deze had echter ook gezegd dat twee personen in Osaka voldoende zouden zijn en dat hij Thissen graag in Tokio wilde hebben. Lindo, zo stelde hij voor, zou dan de verbetering van de Yedogawa op zich nemen. Maar voor de Yedogawa had de Japanse regering geen enkel plan, wat inhield dat V. D. Lindo buiten de boot zou laten vallen.

En dan mag Lindo toch nog iets doen aan de Yedogawa. Bij wijze van proef mocht hij wat kribben in de rivier leggen. Daarvoor had hij de beschikking over een echte rijswerker uit Holland die voordeed hoe dat moest. Tot zijn grote ergernis merkte Lindo dat niemand, behalve de koelies, daar ook maar enige belangstelling voor had. En verder is het voor Lindo weer het oude liedje: ‘Je wordt er soms misselijk van als je daar over dien dijk zoo’n vent ziet aankomen uit dat wachthuisje van de Japansche “ingenieurs” die hier bij zijn, met een blaadje met 10 kopjes en twee theepotjes, waaruit dan alle Jap. *Yakunins* die erbij zijn (en dat is geen kleinigheid) en ik ook een kopje thee krijgen – en dan komt die vent gewoonlijk juist zoo ongelegen als maar mogelijk is, althans voor een Europeaan, maar voor een Japanner is het nooit ongelegen om een kopje thee te lepelen.’²¹⁷ De Nederlandse rijswerkers waar hij het

²¹⁵ Bron: Google bij: Cornelis Johannes van Doorn

²¹⁶ Alphonse Theodoor Jozef Hubert Thissen. Komt in 1873 naar Japan door bemiddeling van Van Doorn.

²¹⁷ L. v Gasteren, *Eeuwige rijst*, 326

eerder in de brief over had en waarbij de Japanse koelies maar zeer matig afsteken liepen niet op thee maar op drie borrels per dag, op z'n minst dan, als we Lindo mogen geloven.²¹⁸

Hoewel het niet veel was, was Lindo toch al erg blij dat hij wat te doen had. Al was het alleen maar wat aanwijzingen geven en toe te kijken, het was tenminste iets. Maar 'over en dag of wat is alles klaar en dan ga ik weer naar het stofferige, winderige, saaie, eentonige, vuile, vervelende Yedo.'²¹⁹ Bovendien was het opmeten voor projecten waar toch nooit iets van komt. Hij vervolgt dan met: 'Ik begin me al volkomen te begrijpen hoe de meeste Europeesche ambtenaren in Jap. Dienst volkomen onverschillig worden omtrent hun werk en alleen maar zoeken in den kortst mogelijke tijd geld bij elkaar te schrapen, dan Japan te vervloeken en er zoo hard mogelijk uit weg te lopen.'²²⁰ Maar ja, Japanse koelies zijn nu eenmaal geen Hollandse polderjongens. 'Och God', zo klaagde Lindo, en dan hebben we aardstampers laten maken en die vinden de koelies te zwaar, en die slaperige, vaderlijke *Yakunins* geven dat dadelijk toe en laten er de helft van het gewicht afhalen en laten dan bovendien 2 man samen in plaats van één er mee werken, (...) 'Die stamper wordt dan ook ongeveer een vuistdikte van de grond gelicht en er heel voorzichtig weer opgezet, ééns in de minuut ongeveer; en 't is rondom vergeven van *Yakunins*, die met hun slaperige oogen open zitten te staren in 't verschiet, zonder op iets te letten, en die lammehandjesachtigheid waarmee alles gebeurt, niet kunnen inzien.'²²¹ Gelukkig had Lindo de oplossing: 'omdat ze geen vleesch eten, denk ik', en thee kwalificeerde hij als een langzaam werkend vergif.

Echter hij maakte nog wel melding van het ontwaken van een *Yakunin* uit zijn lethargie toen de rijswerker "*bakka*" tegen hem zei.²²² Hij stond compleet te schuimbekken en werd bleek van drift. Lindo had niet gedacht dat dit mogelijk was.²²³

Op 10 april vertrok V. D. met verlof. Hij vaart met "City of Peking" naar Amerika en vandaar naar Nederland. Hij zou tevens van de gelegenheid gebruik maken om naar ander werk uit te zien. Lindo schreef verheugd dat V.D. zeker zou proberen of hij, Lindo, daar ook niet bij kon komen. Hij zou dan zeker niet hoeven te beginnen als adspirant-ingenieur maar minstens als

²¹⁸ Johannes Nicolaas Westerwiel, rijswerker in Japanse dienst

²¹⁹ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 328

²²⁰ Ibidem, 328

²²¹ Ibidem, 329

²²² Bakka betekent idioot of imbeciel en is zo ongeveer het ergste scheldwoord dat een Japanner kan overkomen

²²³ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 330

ingenieur 2^e klasse.²²⁴ En Lindo was erg blij met dit vooruitzicht. Laten we maar stellen dat Lindo wat naïef was. En vooruitkijkend in de geschiedenis; werken aan de aanleg van de spoorwegen op Java? Het is er natuurlijk nooit van gekomen.

In zijn brief van 11 april 1875 klaagt hij obligaat verder over die ploerten van Japanners die het hem op alle mogelijke manieren het leven beroerd maken. Zijn brieven worden steeds mistroostiger.

Het was een aflopende zaak. De verlenging van zijn dienstverband is zeker niet doorgegaan maar of dat nu kwam omdat hij de geëiste verhoging niet kreeg of dat de Japanners zelf van verlenging hebben afgezien wordt uit het verloop van de correspondentie niet duidelijk. In zijn brief van 11 april schrijft hij nog (...) 't Is wel een weemoedig gevoel dat die vette jaren nu uit zijn; je raakt zo gauw gewend aan zoo'n rolletje goud in 't begin van de maand, maar je staat er dan ook veel voor uit, en ik vind 't elken dag een meer en meer zalig gevoel van dit werkelooze, sukkelende leven verlost te zijn en weer met mensen te doen te krijgen.'

Yokohama, 5 december 1875. 'Lieve Menschen, daar zit ik al in Yokohama, wachtende op de boot, die over een paar dagen uit Hong Kong komt en tegen den 10^{den} naar Amerika vertrekt.

(...) Yedo heb ik den 1^e verlaten zonder een traan te storten hoor; ik dacht niet dat ik zóó onverschillig kon zijn bij 't afscheid nemen van die Japanners, die ik nu goddank, nooit meer zal zien.' Al met al krijg je de indruk dat, toen Lindo op de 6e december 1876 Japan verliet, hij van het land noch van de inwoners ook maar iets begrepen had, behalve dan dat het niets Hollands had.

Na zijn terugkomst in Nederland, in 1876, maakte hij carrière. Hij werkte bij de spooraanleg. In 1881 werd hij als sectie-ingenieur aangesteld in Purmerend en tussen 1884 en 1886 leidde hij de spooraanleg in Enkhuizen. In 1886 werd hij directeur van de gemeentewerken in Arnhem en in 1890 werd hij in dezelfde functie benoemd in Den Haag.

De woningwet van 1901 was voor Lindo's dienst aanleiding een groot uitbreidingsplan te presenteren, dat voor een deel ingevuld werd door de architect Berlage. Eigenmachtig veranderde hij in 1891 een tramtracé om een duin te sparen, nu het Lindoduin geheten. In 1918 ging Lindo met pensioen en hij leefde nog meer dan twintig jaar, samen met zijn vrouw Petronella Smits met wie hij in 1878 getrouwd was en met wie hij vier kinderen deelde. Hij overleed op 2 december 1941 op 93 jarige leeftijd.

²²⁴ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 332

1873 – 1878: G. A. Escher, Waterstaatingenieur

Geen Japans huis want die zijn allen rez de chaussée

George Arnold Escher arriveerde september 1873 in Japan. Van Doorn had hem voorgesteld bij het Japanse ministerie van binnenlandse zaken dat belast was met riviervverbetering. Ter afronding van zijn studie als waterstaatsingenieur was Escher als vrijwillig gaan werken bij de staatsspoorwegen in Alkmaar. Hij kwam terecht op het bureau van sectie-ingenieur A.L. van Gendt waar hij kennis maakte met Cornelis Van Doorn. Tussen Van Doorn en Escher ontstond een warme vriendschap, die tot de dood van Van Doorn in 1906 zou duren.²²⁵

Zijn correspondentie begint met, Lieve Jop.²²⁶ Hij beschrijft in zijn brief, van 23 september 1873, uitgebreid het natuurschoon in zijn vaart door de straat van Simonoseki en dat een telegram van Nagasaki naar Osaka \$ 1.05 kost. ‘Ik maakte er gister gebruik van om Van Doorn onze komst te melden.’ In welgekozen bewoordingen loodst hij zijn lezer langs ieder detail van zijn waarnemingen, van natuur tot de tijden van de maaltijden aan boord en met wie hij déjeuneert en met wie hij tiffint, dit is het eerste dinner om 12 uur, en vervolgens weer dineert, het tweede dinner om 7 uur. Met Van Doorn had hij al verschillende huizen bekeken. Eigenlijk hoopte hij op een Europees huis in de Settlement met een verdieping en een rondlopende veranda. Dus geen Japans huis want die zijn meest allen rez de chaussée, wat zonder verdieping betekent.²²⁷ In zijn brief van 28 september 1873 schrijft hij over Japanse huizen: ‘Over ’t algemeen zijn die huizen zeer zindelijk. Alle vloeren der kamers zijn belegd met matten van 5 cm dikte en van boven glad, waarop men natuurlijk zeer zacht loopt. De Japanners zitten hier dan ook op en slapen er, en lopen er nooit met schoenen of laarzen.’²²⁸

²²⁵ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 349

²²⁶ Jop of Joh.=Johanna, de zuster van Escher

²²⁷ De oude wet van het *shogunaat* verbood huizen met verdiepingen te bouwen. In: K.G. v. Wolferen, *Japan*, 71

²²⁸ Alleen in de huizen van de rijken waren de stromatten dik en bleven ze liggen, die zal Escher dan gezien hebben. Schoenen en laarzen werden in 1873 niet in Japan gedragen, dat kwam pas na de Russisch-Japanse oorlog in 1904/05. De Japanners droegen strooien klompschoenen (*zori*) of lichte houten klompschoenen (*geta*) Het meest algemene schoeisel was de sandaal van stro (*waraji*) die door iedereen gedragen werd. In: K.G. v. Wolferen, *Japan*, 176

Al lezende ontstaat de indruk van de Hollandse ingenieur; nuchter en zelfingenomen. In zijn notities geeft hij geen enkele blijk van enige emotie. Hij schrijft in correct en fraai Nederlands. Zo noteert hij over de vrouw van de vice Consul: 'Zijne vrouw die ik te Kobe leerde kennen waar zij nog steeds voor haar gezondheid logeert, is flink en ontwikkeld.'²²⁹ En dat was fraai gezegd.

Wat enig inzicht biedt in de redelijkheid van de eis van Lindo over de verhoging van zijn traktement is de mededeling van Escher dat de Hollandse kapiteins van de pakketboten \$ 250. per jaar verdienen. 'Dat is genoeg om, indien zij zuinig leven, een kapitaaltje van over te leggen in een jaar of tien.' Een stuurman verdiende \$ 100. per maand.²³⁰ Achteraf lijkt de eis van Lindo van \$ 450. per maand overspannen en was hij met \$430. niet slecht af.

'Laat ik nu mijn kronyk wederopvatten: De moeilijkheid om goede huizen voor ons te krijgen lag in de voorwaarde dat zij dicht bij elkander en bij de Europ. Settlement moesten liggen, opdat we niet te veel van de beschaafde wereld af zouden zijn. Dit brengt mij op een hier wonende Hollander die ik vergeten had juist omdat hij zoo ver van de Settlement woont, n.l. Dr. Ermerins.²³¹ Hij is een zeer aangenaam en hulpvaardig mensch en kundig arts, die hoewel ongetrouwd toch t'huis eet.'²³²

Escher beklagde zich dat het zo moeilijk was om een geschikt huis te vinden totdat het Japanse Gouvernement de knoop doorhakte en een Japans huis voor hem huurde. Zolang er nog geen huis beschikbaar was betaalde het Gouvernement de hotelkosten maar nu het een huis voor hem gehuurd had moest hij daar ook maar gaan wonen. 'Hoewel het huis nog lang niet in orde is ben ik er eergister ingetrokken.'²³³ Volgde een beschrijving over meubels en waar gekocht, alles Europees natuurlijk en slaakte vervolgens nog een verzuchting: 'Ik heb tot nu toe één jongen maar ik zal er wel een tweede bij moeten nemen om het huis te bewaren als de ander uit is.'²³⁴ Wat veel goedmaakte was, dat het uitzicht, vanaf zijn huis, zo mooi was. Daarna nog een uitgebreide beschrijving van Osaka, over zijn kanalen en rivierarmen, steile bruggen en lage houten huizen. Veel verkeer over de ongeplaveide straten en natuurlijk tempels, die hij, over het algemeen genomen, de mooiste gebouwen vond.

²²⁹ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 355

²³⁰ Ibidem, 355

²³¹ Christiaan Jacob Ermerins. Was in Japan van 1867-1876 als arts directeur van het ziekenhuis in Osaka en opvolger van A. Bauduin.

²³² L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 355

²³³ Ibidem, 356

²³⁴ Ibidem, 356

Hij begreep wel dat het thuisfront zich afvroeg wat voor werk hij deed en waarom hij daar niets over schreef en hij besloot vervelende vragen voor te zijn: ‘Het zal U waarschijnlijk verwonderen tot hiertoe niets over het werk vernomen te hebben, doch eigenlijk het toch natuurlijk te vinden dat ik bij al de beslommeringen van huis enz. nog niet veel tijd tot werken heb gehad. Zoo lang ik bij Jentei woonde, was ik overdag bij V. Doorn, waar ik algemeene voorlopige zaken bestudeerde, tekeningen voor bureaumeubels maakte enz.’²³⁵ Hij probeerde te verbloemen dat er, zoals Lindo al opmerkte, door geldgebrek of onwil, niets te doen was. Maar ook krijgen wij in deze brief een mededeling over Lindo. ‘Spoedig keert hij [van Doorn GW] echter naar Yedo, zijn vaste woonplaats terug, waar ook Lindo steeds zijn hoofdverblijf houdt. Hij is dezelfde aangename vriend van vroeger, en lijdt helaas nog steeds nu en dan aan hoofdpijn. Vertel dit echter s.v.p. niet soms aan dezen of genen; ik meen dat hij het voor zijn familie verzwijgt.’ Maar over zijn eigen gezondheid had hij niet te klagen, die liet niets te wensen over. ‘Ik ben een weinig verkouden geweest, doch dit is met behulp van mijn uit Holland medegebragt fleschje carbolzuur met amonia liquida gebeterd.’²³⁶

In de brief van 23 november uit Escher een klacht over Japanse werklui. ‘Mijn huis is nog steeds niet in orde. Werklieden die probeerden om de sloten te repareren of de gordijnen op te hangen of om de muren bij te werken. Aan alles, wat van Europeschen aard door de Japanners verrigt wordt, ontbreekt altijd.’ En dan beschrijft hij dat hij nog geen schoorstenen heeft en zelfs nog geen schel hoewel de Japanners daar dagen mee bezig zijn geweest.

En hier wrong de schoen, de Japanners wisten niet wat zij moesten maken omdat zij niet begrepen wat de bedoeling was. In Europese stijl hadden ze nooit iets gemaakt en de Europeanen zullen dat niet begrepen hebben. Zij wensten of konden zich niet aanpassen aan de Japanse stijl. Maar het zou onverstandig zijn zich zorgen over Escher te maken immers: ‘Een zeer voortvarend en warmbloedig mensch zou er dol onder worden; gelukkig blijf ik er vrij kalm onder.’²³⁷ Hij wond zich nog op over het feit dat hij een kachel gekocht had die het Japanse ministerie niet wilde betalen en vervolgt verder met een minutieuze beschrijving van de omgeving van Kobe. Ook ging hij met Van Doorn op inspectie naar de Minato rivier om een rivieropname te doen. En dan weer een uitvoerige beschrijving over de omgeving van

²³⁵ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 357

²³⁶ Ibidem, 358

²³⁷ Ibidem, 358

Osaka en theehuizen en vruchten en zijn huis en hoe hij gejaagd had op waterwild, wat er nauwelijks bleek te zijn.

Een jaar later, op 27 december 1874 arriveerde Escher in Tokio. In zijn brief van die datum lichtte hij zijn moeder uitgebreid in over het wel en wee van de reis en hij schreef dat hij V. D en L. beiden te huis vond. Het huis dat groter en hoger was dan zijn huis in Osaka. Eindelijk komen we er ook achter wat Dr. Beukema precies deed die, zoals Lindo al verteld had, gehuwd was met mejuffrouw Toewater.²³⁸ Escher noteerde zeer nauwgezet dat zij op een uur lopen van V. D en L's huis afwonen en tevens dat hij leraar aan het Japans militair hospitaal was en praktiserend geneesheer voor de officieren en onderofficieren der Fransen militaire missie.

Escher bezocht in Tokio begraafplaatsen, tempels en tuinen en vond alles even mooi. Het doel van zijn komst naar Tokio werd ook niet uit het oog verloren. Dit was het medebrengen en verklaren van het rapport over de verbetering van de rivier de Yedo, maar dat was zo gebeurd. En zo was er nog meer dan genoeg tijd over om een Amerikaanse tandarts te bezoeken die constateerde dat er niet minder dan 14 gaten en gaatjes in zijn gebit aan te wijzen waren die hij voor \$ 10 per gat wel weer wilde repareren.

Escher had het in Japan best naar zijn zin. Gevoelens van westerse superioriteit waren hem niet vreemd, maar dat valt van iedere Nederlander in Japan te zeggen. En hij noteerde: ieder steentje, ieder rotsje, ieder bruggetje, ieder tempeltje. Hij waant zich in een sprookjeswereld waar ook de mensen slechts met verkleinwoordjes te duiden zijn. Hij had voorzichtig wat commentaar op enkele Hollanders in Yokohama: 'Mees geëmployeerde NHM, vrolijke geestige vent die helaas in zijn werk niet zoo schijnt uit te blinken als in de conversatie. Verder eenige lui, meest vrij onbeduidend.'²³⁹

Een volgende brief is gedateerd: Osaka, 4 oktober 1875 dus een jaar later. Hieruit valt op te maken dat hij samen met Heemskerk in Shanghai is geweest. 'In Shanghai kan men zeer goedkoop gestreepte stoffen half zijde (...) kopen. Heemskerk zeide mij met zulk goed zijn zusters genoeg te hebben gedaan. Daar ik echter niet van plan was iets te zenden, kocht ik er niets van. We hebben ons Shanghai-rapport nog niet gemaakt en werken er slechts aan in vrije oogenblikken, trouwens men vertelde ons te Shanghai dat groote haast niet noodig was, ook

²³⁸ Tjarko Wiebenga Beukema. Trouwde op 14-02-1874 te Yokohama met Isabella Charlotte Toewater, ook wel: toe Water. Ze hadden drie kinderen. B. verbleef in Japan van 1871-1888

²³⁹ Rudolf Adriaan Mees, bron:Google

omdat het den schijn zou geven als of het rapport ons geen tijd en moeite had gekost.’ Wat de reden van zijn bezoek aan Shanghai was en wie Heemskerk was wordt echter nergens onthuld, en zonder enige verdere aanduiding is dat ook niet te vinden.

Zijn moeder moet in een schrijven aan hem opgemerkt hebben dat zij hoopte dat deze zaak, zijn bezoek aan Shanghai, geen aanleiding zou worden van een langer verblijf in het Oosten. Het antwoord was deels geruststellend en deels ook weer niet. ‘Eigenlijk bleef ik gaarne nog eenigen tijd hier in Japan. Natuurlijk kan het best zijn dat het mij niet gevraagd wordt. De rijkskas is evenmin als die van particulieren goed gevuld. Men bezuinigt op alle manieren, verlaagt traktementen en vergoedingen voor reiskosten, stelt doctoren aan op \$250.- in plaats van \$400 of \$500. Daarbij schijnt het den Japanners eigenlijk weinig te kunnen schelen of er werkelijk veel nuttigs wordt verricht, en het komt ons soms voor dat ze ons al licht zouden laten vertrekken ook al werd daardoor plotseling niets meer aan verbetering van rivieren gedaan.’²⁴⁰

Over De Rijke, die met Escher en Thissen meegekomen was op verzoek van Van Doorn, stak Escher uitbundig de loftrumpet. ‘Hij heeft een scherp verstand, een goed oordeel, een groote gaaf van opmerken, een behoorlijke memorie, veel oorspronkelijks en kernachtigs in denken, spreken en schrijven en dus een sterk ontwikkeld onafhankelijkheidsgevoel, hij werkt vlug en met grooten ijver en produceert dus natuurlijk veel en goed.’²⁴¹ Dit was erg plezierig voor Escher die technisch goed geschoold was in Delft maar weinig praktijkervaring had.²⁴² Het speet Escher dan ook zeer dat De Rijke zoveel minder verdiende dan hij, want de waarde van zijn werkzaamheden stonden toch bepaald boven die van hem. En deze opmerking pleit zeer voor Escher.

In zijn huis in Osaka waren nog steeds geen schoorstenen aangebracht en moest hij het nog stellen met ijzeren pijpen gesteund door palen, wat hij ontsierend vond. Dus besloot hij om het huis te kopen, verbouwingen uit te voeren, zelf de huur te innen van de Japanners, en bij zijn vertrek, hij schatte zelf in dat het over een jaar zou zijn, te verkopen. Hij rekende op een waardestijging als de havenwerken van Osaka zouden zijn uitgevoerd. Achteraf weten wij dat Escher in deze verwachting bedrogen werd. Er was geen geld voor havenwerken.

²⁴⁰ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 375

²⁴¹ Ibidem, 376

²⁴² Niet alleen Escher had weinig praktijkervaring maar Lindo en Thissen ook. Over deze onervaren ingenieurs kon Van Doorn gemakkelijk een overwicht bewaren. Van de Rijke had hij, wat het zijn positie betrof geen last of zoals Escher noteerde: Zoo hoog zal niet iedereen hem schatten en o.a. niet Van Doorn.

Vier maanden later bericht Escher aan zijn moeder, in de brief van 3 februari 1876, dat hij te Tottori gestationeerd was. ‘Twee *Ken yakunins* waren mij in Osaka komen uitnodigen om hun landschap te komen bekijken met het doel om recepten te geven tegen overstromingen en tot het maken van een haven. Een dier ambtenaren, een voormalig instructeur in de vechtkunst aan het hof van de *shogun* in Yedo vergezelde ons (mij en mijn tolk) en nam een zwaard mede om zoo nodig ons te beschermen.’²⁴³ Bij de Gouverneur werd een keurig Japans dejeuner aangeboden. ‘Daardoor versterkt (ik mag de Japansche tafel wel; men krijgt een verscheidenheid van visch, die een R.C. op vastendag zou doen watertanden) gingen we verder, en vonden in Tottori de geheele bevolking bijeengestroomd in de straten waar wij passeerden om mij, den eerste vreemdeling die hier kwam, te bekijken.’²⁴⁴ Vervolgens beschreef hij uitvoerig het huis dat voor hem gehuurd was en dat, speciaal voor hem, een zeer goede Europeesche kok was gehuurd uit Kobe voor \$ 25.

Een theeceremonie

De tweede dag naar de mond van de rivier en wederom een zeer goed dejeuner. Escher raakte steeds meer in de wolken. In een heel mooi huis werd hem een theeceremonie aangeboden. ‘De thee wordt met bijzonder ceremonieel gezet, met water uit een bijzonderen pot door een bijzonderen lepel gegoten in een bijzonderen ketel op een bijzondere vuurpot in een bijzondere verdieping van den matten vloer, en ze wordt op bijzondere wijze gedronken uit een met beide handen vastgehouden zeer ouderwetsche kop van ruw en niet zuiver afgewerkt aardewerk. De gastheer die dit ceremonieel van zijn jeugd kende, verrichtte deze als moeilijk beschouwde theebereiding,’ schreef Escher badinerend. Je krijgt niet de indruk dat hij er veel van begrepen had. Hij maakte zijn moeder deelgenote van zijn vrolijkheid die het verslag ongetwijfeld, met de minzame vrolijkheid van een dame uit betere kringen in 1876, gelezen zal hebben.²⁴⁵

²⁴³ De tijden waren onrustig. In 1876 werd het samurai verboden om de twee zwaarden te dragen, en de oorlog tegen Korea werd door Okubo afgeblazen. De rebellie tegen de regering bereikte zijn hoogtepunt in 1877 toen Saigo aan het hoofd van 40.000 *samurai* tegen de regering optrok. Na een strijd van 6 maanden werd hij verslagen en pleegde *seppuku*., rituele zelfmoord. Dit was de laatste opstand van *samurai*. In: Fischer, *Das Japanische*, 277

²⁴⁴ Escher bedoelde een onthoudingsdag. Alleen tijdens de grote vasten valt een onthoudingsdag samen met een vastendag. De onthoudingsdagen waren, in het algemeen, op vrijdag.

²⁴⁵ Johanna Cornelia Pit (1805-1860) gehuwd met Berend George Escher. Bij zijn pensionering viceadmiraal. Bron: Google

De theeceremonie was geen gebeurtenis om je vrolijk over te maken. Het diende tot bevestiging of tot herstel van harmonie en vond plaats in grote waardigheid en ernst. Dit kon alleen maar in een ceremonie waarin de vorm tot in het uiterste gehandhaafd werd, er werd dan ook geen woord gezegd. Eén verkeerd gebaar, één verkeerd geplaatst stukje servies en de ceremonie werd als bedorven beschouwd, wat een slecht voorteken was.²⁴⁶

Na de thee kwam dat, wat Escher met één zinnetje afdeed. ‘Eerst later bij het eigenlijke maal, dat omstreeks 4 à 5 uur begon, verschenen de bij een Japans feest behorende *geishas*.’ Wilde Escher hiermee zijn moeder, en passant mededelen dat zijn levenswandel niet zo onberispelijk was als hij wilde doen geloven?

In de brief van 14 september 1876 komt de aap uit de mouw. Hij leidt dat heel handig in en citeert zijn moeder die in een brief van 21 juni een bespiegeling heeft gehouden over zijn steeds goede gezondheid. Hij schrijft: ‘Ja gelukkig is die steeds goed, hoewel ik nog niet vrij ben van mij, even als dit in Holland het geval was – vrij slap te gevoelen, vooral in de warmte. Zoo lamlendig als ik mij echter voelde tijdens mijn vertrek uit Holland, toen het ook zoo formidabel warm was, heb ik mij nog niet gevoeld. Mevr. De Rijke zegt dan ook dat ik er toen minder goed uitzag dan later en nu. Nu is ook wel het mij meest afmattende en lam makende werk ‘inpakken’, en dus zou ik daar nu met de verhuizing – juist in de grootste warmte – weêr ruimschoots mijn deel hebben gehad, indien ik niet een voortreffelijke hulp had gehad in mijn huishoudster, van wie ik U nog nooit geschreven heb, maar wier aanzien toch waarschijnlijk wel door U wordt vermoed.’

Dit was wel heel handig in elkaar gestoken. Zijn moeder was bezorgd over zijn gezondheid maar, mede dankzij de geweldige hulp van zijn huishoudster, die hem de meest slopende karweitjes uit handen nam, leed hij niet aan lamlendigheid. Bevreesd dat dit nog niet genoeg was pakte hij nog flink uit over de buitengewone hoedanigheden van O-Matsu. Echter, hij wist natuurlijk best waar de schoen zou kunnen wringen want stel je voor dat hij voor O-Matsu in Japan zou blijven of, het ondenkbare, dat hij haar mee zou nemen naar Holland. Na eerst verteld te hebben dat hij voor haar geen geheimen heeft schrijft hij: ‘Wees daarom niet bevreesd dat ik al mijn leven hier zal blijven: mijn phlegmatische natuur, die met het phlegma

²⁴⁶ Japanse theeceremonie het ‘*sado*’ is zo geconcentreerd en serieus van aard dat het deel is geworden van het belijden van het *Boeddhisme*, met name, de *Zen* stroming. Bij het ontvangen van de thee door de schenker, buigt men, zet men de kom op de linkerhand en draait deze met de rechterhand in drie korte bewegingen een volle slag 360 graden in de rondte met de klok mee. Bron: Wikipedia

van Japanners enige overeenkomst heeft, maakt mij zoo wel als haar, niettegenstaande onze gehechtheid, een scheiding, als ik Japan verlaat, volstrekt niet moeilijk. Trouwens ik verlies aan haar veel meer dan zij aan mij, en ik beschouw het al een soort opoffering van hare zijde dat zij mij hierheen, waar zij geen bekenden heeft, vergezelde.’

Voor O-Matsu zag de toekomst er minder rooskleurig uit. Uit dezelfde brief wordt duidelijk waarom. Na eerst geschreven te hebben dat de vrouw van de tolk en O-Matsu geminacht worden door de Japanners van Mikuni, de plaats waar Escher tewerkgesteld was, omdat zij hun wenkbrauwen niet afscheren en hun tanden niet zwart maken, stelde Escher nog: ‘Mijn huishoudster wordt daarenboven nog gegispt – niet omdat zij in ’t huis eens ongetrouwen leeft- dit is in Japan zeer gewoon - maar omdat die ongetrouwd een Europeaan (of niet Japanner) is. Om deze reden hield zij ook haar tegenwoordige positie voor haar kennissen in Osaka zooveel mogelijk geheim.’ O-Matsu was, wat genoemd werd, een *mekake*.²⁴⁷

Deze waren niet precies prostituees in de betekenis die wij aan het woord geven, maar gewoonlijk een soort ‘*tijdelijke echtgenotes*’ die door de plaatselijke autoriteiten van hun familie werden gekocht of opgevorderd, om aan vooraanstaande buitenlanders te geven voor de duur van hun verblijf in Japan, of die door deze buitenlanders waren uitgekozenen. Deze *mekake* stonden in slecht aanzien bij hun tijdgenoten die hen als ‘buitenlanders’ beschouwden en niet langer als Japanners.

Een van de beroemdste van deze *mekake* was O-kichi (1841 – 1891) die met geweld van haar echtgenoot Tsurumatsu gescheiden werd door de *bugyo* (gouverneur van de stad Shimoda) en als ‘*echtgenote*’ aan de eerste Amerikaanse consul Townsend Harris gegeven werd met wie zij leefde zolang deze diplomaat in Japan verbleef. Zij was voor deze rol uitgekozen om haar zeer grote schoonheid en haar typisch ‘Japanse’ kwaliteiten. In de ogen van de Japanners is het niet goed als een man, ook al is het een buitenlander, alleen leeft. Een vrouw moet voor zijn huishouden zorgen. Maar na het vertrek van Townsend Harris, werd het leven voor O-kichi heel moeilijk. Zij kon niet meer haar plaats bij haar man gaan innemen, omdat deze dan zijn gezicht zou verliezen. Zij probeerde toen *geisha* te worden, maar werd door een ieder veracht omdat zij een *tojin*, een buitenlandse was geworden. Tenslotte pleegde zij zelfmoord door in het water te springen.’²⁴⁸

²⁴⁷ De Kenkyusha geeft als vertaling: a concubine, a kept woman.

²⁴⁸ L.Frédéric, *Het dagelijks leven*, 131

Huishoudster was het woord dat Escher gebruikte maar jammer genoeg kregen we niet te horen wie haar aan hem uitgereikt had. Ook zullen we ook nooit weten hoe het verder met haar gegaan is maar dat zij het geheim heeft kunnen houden voor de Japanse gemeenschap, valt zeer te betwijfelen.²⁴⁹

De laatste berichten van Escher staan in een brief die geschreven is aan boord van de Orisa, P & O Steamer en gedateerd, 8 juli 1878, dus ongeveer twee jaar na de vorige brief. Hierin schrijft hij dat op zijn voorstel, de Japanse regering besloten had een andere Hollandse ingenieur in zijn plaats te benoemen. Ishii deelde dit mede aan Van Doorn waarop deze voorstelde dat hij na zijn terugkomst zulk een ingenieur zou zoeken.²⁵⁰ Zodoende kon hij dan zorgen dat er iemand kwam juist geschikt voor Japan. ‘Behalve vereischte bekwaamheid is den Japanner vooral veel gelegen aan een gemakkelijke persoonlijkheid. Ik geloof dat ik daarom bij hen zoo in de smaak viel.’

Hij kreeg een mooi afscheid. Zijn reiskosten werden niet betaald met papiergeld maar met goud zodat hij er nog 10% aan over hield. ‘Ik heb dus over ’t algemeen alle reden om de wijze waarop ik behandeld werd te prijzen.’²⁵¹

Na zijn terugkomst uit Japan ging Escher uitzien naar een geschikte vrouw. Hij trouwde, in 1882, met Charlotte de Hartitzsch. Zij kregen twee kinderen maar helaas overleed Charlotte. In 1892 trouwde hij met Sara Adriana Gleichman. Uit dit huwelijk kwamen nog drie kinderen waaronder Maurits Cornelis de beroemde graficus.

In 1890 werd hij hoofdingenieur tweede klasse van het district Groningen en Friesland. In 1908 hoofdingenieur-directeur in Arnhem. In 1908 ging hij met pensioen en hij overleed in 1939, in Den Haag op 96-jarige leeftijd.

De Japanse regering betuigde schriftelijk haar medeleven.²⁵²

²⁴⁹ Kroon, *Zo onbeleefd*, 111,

²⁵⁰ Directeur van Civiele Werken

²⁵¹ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 388

²⁵² Ibidem, 349+350

Conclusie

Wat het beeld dat de Nederlanders hadden van Japan in hoge mate bepaalde, was het resultaat van de confrontatie met de Japanse cultuur. Met hun aanwezigheid begaven de Nederlanders zich op het kruispunt van twee culturen die weinig met elkaar gemeen hadden. Komt daar nog bij dat de Japanners hun broodheren waren en dat zij zich maar hadden te voegen naar de grillen van de Japanse draak. Het beeld dat de Nederlanders schetsen van Japan is dat van Japanse omgangsvormen, de Japanse bureaucratie, het Japanse klimaat, de Japanse keuken, het Japanse landschap, de Japanse rivieren en de Japanse tegenspelers die een thuiswedstrijd speelden en de spelregels bepaalden waarbinnen zich het avontuur voltrok.

Waar het beeld dat Pompe van de Japanse maatschappij schetst er een is van begrip, is het beeld dat Lindo schetst er een van onbegrip. Voor Lindo is de Japansche maatschappij inferieur en hij heeft er zelden of nooit een goed woord voor over. De bevolking vindt hij afwisselend: vriendelijk lui, suf, dom, in hoge mate achterlijk. Kortom een uitgebreid scala aan kwalificaties. Moet wel opgemerkt worden dat Lindo altijd op alles en iedereen commentaar had. Hoe langer Gratama blijft hoe meer de gelatenheid toeslaat. Zijn beeld is er een van verbazing. De Japanners hadden hem louter voor de sier ingehuurd. Een volk van plannenmakers die ze niet of half uitvoeren. Een indruk die Lindo slechts kon bevestigen.

Het beeld dat Escher schetst, van de Japanse maatschappij, in de correspondentie aan zijn moeder, is dat van een kinderspel, opgevoerd door kleuters. Met dit beeld beklemtoont hij zijn eigen superioriteit. Ongetwijfeld zoals zijn moeder, een adellijke dame, het graag ziet.

Pompe schrijft met de bedoeling om te doceren, het zijn dan ook geen brieven waaruit geciteerd wordt maar uit een boek. Hij schrijft soms instemmend, als de beschreven omstandigheden in de pas lopen met zijn opvattingen als patriciër en marinearts. Soms afkeurend waar dat niet het geval is. De correspondentie van Gratama, Lindo en Escher heeft tot doel om het thuisfront over hun ervaringen in te lichten. Ze schrijven over hun ergernis en wat hun lachwekkend voorkomt en gewoon over dingen van alle dag. Ze zorgden er wel voor dat het thuisfront niet ongerust zou worden want het waren roerige tijden in Japan. Objectief waren de verslagen nooit. Bovendien zou dat ook niet mogelijk zijn. Zoals Kant al opgemerkt heeft dat we de dingen van de wereld niet zo waarnemen zoals zij 'van zichzelf zijn' maar zoals zij ons, op grond van onze subjectieve zienswijze en ideeën, verschijnen.

Natuurlijk bestond het beeld al dat de Nederlanders superieur waren aan de Japanners anders waren zij zeker niet gevraagd om hun kennis te komen delen. En bestond er niet de traditie dat de westerse beschaving per definitie superieur was aan ieder andere beschaving?

De watermannen en de artsen hoorden bij een kolonie van aan lager wal geraakte zeelieden, avontuurlijk ingestelde schoolmeesters, een reeks consuls, agenten van de Nederlandsche Handel-Maatschappij en wat kooplieden. Zij vormden de bescheiden Nederlandse vertegenwoordiging in Japan.

Te midden van de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen waarmee zij in Japan geconfronteerd werden stonden zij, de *yatoi*, als toeschouwers, al dan niet vrolijk, verbaasd of misprijzend zelfs, aan de zijlijn. Zij waren buitenstaanders en zij bleven buitenstaanders in een land dat een turbulent veranderingsproces doormaakte, dat op bevel van de keizer moderniseerde, maar tegelijk niet van plan was en ook niet in staat was om afstand te doen van de eigen maatschappelijke en religieuze waarden. Lindo schreef wel over de modernisering maar vond dat de Japanners zich belachelijk aanstelden. Wat hem mateloos irriteerde was de imitatie van westerse cultuur en dat vermengde met Japanse cultuur. Maar de Japanner had geen keus want het was moderniseren door imitatie; in opdracht van de keizer.

De onzichtbare scheidslijnen tussen de Nederlanders en de Japanners bleven, zowel voor de artsen als voor de watermannen, in verschillende gedaanten, nu eens helder voor het oog oplichtend dan weer vaag en rafelig en in de verte, als een rode draad door de ervaringen van de artsen en watermannen, oplichten. Het effect van die ervaring laat zich niet eenvoudig in een formule vatten. Daarom gaan we te rade bij wat Lindo schreef aan zijn moeder op 12 februari 1872, waarin hij de passage door het Suez kanaal beschreef: 'Een gek effect maakt het ook als je uit je hut naar buiten keek tusschen die dijken; je bent zoo gewoon aan het vrije gezicht op zee, dat 't net is of je de neus stoot.'²⁵³ De passage laat zich lezen als een onbedoelde voorafspiegeling van wat Nederlandse watermannen en de voorgaande artsen niet minder, in Japan te wachten stond; een vreemd land dat volstrekt niet overeenkwam met wat ze gewend waren, een botsing tussen culturen, alsof je de neus stoot. En waaraan stootte je dan de neus?

Het was in Japan nu eenmaal sociaal volkomen acceptabel dat de 'werkelijkheid' niet zozeer bestond uit de resultaten van objectieve waarnemingen als wel uit een emotioneel

²⁵³ L. v. Gasteren, *Eeuwige rijst*, 40

geconstrueerd beeld, waarin dingen werden geschilderd overeenkomstig een ideaalbeeld. Wat het ideaalbeeld was, was weer afhankelijk van de belangen van de familie of van de clan waartoe iemand behoorde. In het Westen werd de ‘werkelijkheid’ zelden gezien als iets wat kan worden gemanipuleerd of gekneed of over onderhandeld kon worden. Ze werd niet gezien als iets wat afhankelijk is van ideeën over hoe het, de ‘*wa*’ volgend en het ‘*ritueel*’ in ere houdend, zou moeten zijn. De Westerse filosofie – en het westerse boerenverstand – schreef zelfs voor dat het algemeen menselijk vermogen tot, wat in het Westen behoort bij zelfbedrog, moet worden bestreden door voortdurende waakzaamheid voor illusies en misleiding.

Hoe anders was dat in Japan. De erfgenamen van uiteenlopende Aziatische wijsgerige tradities voelden zich beter op hun gemak bij de gedachte van een veelsoortige, tegenstrijdige waarheid. Maar vergeleken bij andere Aziatische landen was Japan onovertroffen in het manipuleren van de werkelijkheid. En de een kon daar nu eenmaal beter mee overweg dan de ander.

Toen Gratama naar Edo overgeplaatst werd zou hij gaan les geven in de natuur- en scheikunde en aanverwante vakken en een energiek man als Gratama stond te popelen om aan het werk te gaan. Maar zijn teleurstelling was groot toen na een jaar school en laboratorium nog niet klaar bleken te zijn. Ook toen hij overgeplaatst werd naar Osaka, waar een nieuw laboratorium voor hem gebouwd zou worden, zou dat laboratorium nooit afgebouwd worden. En dan komt er een zekere berusting tevoorschijn uit zijn brieven, hij vond dat hij steeds meer op een Japanner begon te lijken, en ach, tenslotte verdiende hij \$600 per maand.

Bij de watermannen was het niet veel beter. De plannen die de Japanners hun voorlegden waren geweldig maar daar bleef het dan ook bij. De Nederlanders, die allemaal stonden te popelen om aan het werk te gaan, moesten een ding goed begrijpen: het was de *bakufu* die de touwtjes zorgvuldig in handen hield, en iedere vorm van overijling was een teken van onbeschaafdheid, erger nog het zou de ‘*wa*’ kunnen verstoren en daarmee de gramschap van de *kami* op de hals kunnen halen. En zo sukkelden de Nederlanders voort. Ze hadden zeeën van vrije tijd en verveelden zich en masse suf. We hebben er wel fraaie landschapbeschrijvingen aan overgehouden want veel anders dan wat reizen in de omgeving stond ze niet te doen.

Maar helemaal nutteloos is de aanwezigheid van de Nederlanders nou ook weer niet geweest. Hoofdingenieur Van Doorn maakte fraaie plannen voor de haven van Osaka die hij zelf niet

uitvoerde maar waarvan de finale uitvoering in handen kwam te liggen van Japanse waterbouwkundigen. Polytechnische opleidingsinstituten, die in het begin van de Meiji-periode, door Schotten waren gesticht, leverden omstreeks 1880 de eerste modern geschoolde waterbouwingenieurs af. Lindo heeft de eer dat uit zijn waterpassen het Tokio Peil is vastgesteld, dat in het vervolg als absoluut ijkpunt fungeerde voor alle hoogtemetingen in Japan.

De Japanse regering of eigenlijk de factie die het op dat moment voor het zeggen had, zocht uit elk land wat hij het beste voor het land achtte, waarbij prestige nogal eens verward werd met landsbelang. De praktijk was dan ook dat de import van de Westerse expertise weinig ordelijk en harmonieus was. De vaart der volkeren, waarin de artsen en de watermannen werden opgenomen voltrok zich in troebel water. Japan was in de tweede helft van de negentiende eeuw het toneel van felle wedijver van zowel de verschillende facties in de regering als uiterst felle wedijver van de westerse mogendheden die, ieder voor zich, streefden naar vergroting van hun invloedssfeer. Binnen dit krachtenspel was de Nederlandse invloed tanende. Het ontbreken van diplomatieke steun vanuit het moederland maakte het verblijf op de vooruitgeschoven buitenposten van de Nederlandse oriëntatie tot een ongewis avontuur. De toestroom van westerse deskundigen deed de Nederlanders op een tweede plan belanden. Zij moesten zich tevreden stellen met de kruimels die zo af en toe van de tafel vielen. De grote brokken waren voor Engeland, Frankrijk, Duitsland en de Verenigde Staten. Uit Nederland woei slecht een Jan Saliegeest over, zoals Lindo het uitdrukte.

Wat de Japanners voor ogen stond was om alles wat uit het buitenland kwam en Japan wellicht van nut zou kunnen zijn onmiddellijk over te nemen. Het doel kwam tot uiting in de slogan, '*Fukoku kyohei* 'Een rijk land en een sterk leger', om zo de achterstand in te halen die het op velerlei gebieden had op het Westen om dan, uiteindelijk, op voet van gelijkheid te kunnen onderhandelen met diezelfde hovaardige westerse naties die maar al te snel blijk gaven van hun minachting voor de Aziaten die zij voor half beschaafden hielden. Het begin van de Meiji-periode, waar deze scriptie in hoofdzaak over gaat, blijkt van een verrassende complexiteit te zijn en is om meer dan één reden fascinerend, enerzijds omdat zij ons in een andere, moeilijk te begrijpen wereld plaatst en anderzijds omdat zij het Japan van tegenwoordig in zekere mate aankondigt en verklaart.

Bronnen en literatuur

Bronnen

Assendelft de Coningh, C. T. van, *Twee spiegels op Cambang, portret van de Japanners in de negentiende eeuw naar Nederlandse ooggetuigenverslagen*. Samengesteld door R.H. Hesselink (Utrecht 1984).

Gratama, K.W., *Leraar onder de Japanners – brieven van Dr. K.W. Gratama betreffende zijn verblijf in Japan, 1866 – 1871*. Ingeleid en geannoteerd door H. Beukers (Amsterdam 1987).

Lindo, L.A. en G.A. Escher, *Die eeuwige rijst met Japansche thee – brieven uit Japan van de Nederlandse watermannen, 1872 – 1903*. Bezorgd door Louis van Gasteren (geen plaats 2003).

Pompe van Meerdervoort, J.L.C., *Vijf jaren in Japan, (1857 – 1863) Bijdragen tot de kennis van het Japansche keizerrijk en zijne bevolking* (Leiden 1867).

Literatuur

Blussé, L., e.a., *Bewogen betrekkingen: 400 jaar Nederland – Japan* (Hilversum 2000).

Frédéric, L., *Het dagelijks leven in Japan, 1868-1912* (Baarn 1990).

Fukuzawa, Y., *De poorten gaan open: autobiografie* (Amsterdam 1983).

Fischer Weltgeschichte, Band 20, *das Japanische Kaiserreich* (Frankfurt a. M. 1968).

Hall Chamberlain, B., *Things Japanese* (Tuttle 1971).

Kroon, H. *Zo onbeleefd, Japanners in Nederland* (Amsterdam/Antwerpen 2001).

Lugt, H. van der, 'Is Japan in de war.' *Mare 14 mei* (2009),

Rietbergen, P., *Japan verwoord: Nihon door Nederlandse ogen, 1600 – 1799* (Amsterdam 2003).

Smits, I., 'Het ware Japan', *Geschiedenis magazine* 44 (2009).

Stokvis, P.R.D., 'Nationale identiteit, beeldvorming, stereotypen en karakteristieken', *Theoretische geschiedenis* 24 (1997) 279-288, geactualiseerd januari 2009.

Wickevoort Crommelin, H.S.M. van, *Een herlevend volk. Schets van de Japanners en hun land* (Haarlem, 1895).

Wolferen, K.G. van, *Japan, de onzichtbare drijfveren van een wereldmacht* (Amsterdam 1980).

Wolff, A.J.J. de, *Herinneringen uit Japan* (Brussel 1890).

Fotoalbums

Herinneringen aan Japan, 1850-1870), foto's en fotoalbums in Nederlands bezit. ('s-Gravenhage 1980).

Woordenboeken

Shogakukan/ Random house, *English-Japanese dictionary* (Japan-Tokyo 1973).

